

Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi

Dergi Web sayfası: <http://dergipark.gov.tr/ader>

SELÇUKLULAR DÖNEMİ'NDE EĞİTİM VE BİLİM I EDUCATION AND SCIENCE IN SELJUQS PERIOD I

Mustafa ERGUN*

*Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Gönderilme Tarihi: 12.03.2018

Kabul Tarihi : 18.06.2018

Özet: Bu araştırmada öncelikli olarak Selçukluların tarih sahnesi çıkışı ve yaşadığı zaman dilimindeki etkililiği üzerinde durulmuş ardından Büyük Selçuklu Devleti ve devamında kurulan Suriye Selçukluları, Irak ve Horasan Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Anadolu Selçukluları hakkında bilgi verilmiştir. Eğitim ve bilimde pek çok öncü kuruma sahip olan Selçuklular Dönemi'nde bu kurumlardaki eğitim ve bilimi etkileyen değerler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Eğitim, Bilim

Abstract: In this research, primarily the issue of the history of the Seljuk State and its effectiveness during the time of its existence were discussed. Then, information

was given about the Great Seljuk State and the following states Syrian Seljuks, Iraq and Khorasan Seljuks, Kirman Seljuks and Anatolian Seljuks that were established after the Great Seljuk State. In the Seljuk period, which has many leading institutions in education and science, the values that affect education and knowledge in these institutions have been examined.

Keywords: Seljuks, Education, Science

Selçukluların¹ yaşadığı zaman dilimi (1040-1308)

Selçukluların tarih sahnesine çıkışı:

İncelenecek döneme ve bir dizi devlete adını veren "Selçuk", bir Oğuz Beyi olarak, Selçuklu coğrafyasının kuzeydoğu sınırı olan Sirderya Nehrinin kenarındaki Cend şehrinde yaşadı ve öldü. Bu toplumun tarih sahnesine çıktığı sırada Amuderya ve Sirderya nehirleri arasında Karahanlılar, bugünkü Afganistan'ın olduğu bölgede de Gazneliler hüküm sürüyordu. Selçuk'un oğlu Aslan Yabgu ve Mikail'den olma torunları Maverünnehir bölgesinde Karahanlıların emrinde Gaznelilerle mücadele ettiler. Ama her zaman kendi başlarına buyruk hareket ettikleri için de Karahanlılarla zaman zaman çeşitli sorunlar yaşadılar. Aslan Yabgu, Gazneli Mahmûd tarafından esir edildi ve esaret altında öldü. Daha sonra Selçuklu topluluğunun başına Tuğrul ve Çağrı Bey adlı kardeşler geçti (Köymen 1976). Bu arada binlerce çadırık Selçuklu toplulukları güneydeki topraklara doğru indiler. Bu harekette Harezmi Hanlarının baskıları da etkili oldu. Kendilerine katılan topluluklarla güçlenen Selçuklular, Gaznelilerle bazen savaşarak bazen anlaşarak bu topraklarda tutundular ve küçük Gazneli askerî birliklerini yenmeye başladılar. Artık oldukça güneyde olan Merv, Nişapur gibi büyük kentleri de kontrolleri altına aldılar. 1040 yılında Gazneli Sultanı Mesut, Selçuklulara kaptırdığı toprakları almak için büyük bir ordu ile onlarla savaşa girişti. Dandanakan'da yapılan bu savaşı kazanan Selçuklular, Horasan'a tamamen hâkim oldular. Eski Türk gelenekleri uyarınca bir Kurultay topladılar ve iki kardeş ve amcaları Musa Yabgu yönettikleri toprakları paylaştılar. Bu nedenle Dandanakan Savaşı ve 1040 tarihi, Selçuklu devletlerinin başlangıç tarihi olarak kabul edilir.

Tarih sahnesine bu şekilde çıkan ve aşağıda ana hatlarıyla anlatılan devletleri kuran Selçukluların tarih sahnesinden çekilmeleri tarihi olarak da Anadolu Selçuklu hükümdarı III. Mesut'un 1308'deki ölümü kabul edilir. Bundan sonra Selçuklu hanedan mensuplarının öldürüldüğü bir on yıllık dönem daha vardır.

Büyük Selçuk İmparatorluğu (1040-1157)

¹ Türklerde hanedanlar Selçuklular, Artuklular, Osmanlılar gibi adlarla anılır ve bu ifadeler Selçuk oğulları, Artuk oğulları, Osman oğulları gibi anlamlara gelir.

Dandanakan Savaşı'ndan sonra "Horasan Emiri" olarak Selçukluların başına geçen Tuğrul Bey, Horasan'ı kardeşi Çağrı Bey'e bırakarak süratle güneye ve batıya yöneldi. Nişapur'u tekrar aldıktan sonra bugünkü İran topraklarına girerek Taberistan ve Cürcan bölgelerini ele geçirdi. Yerel hanedanlarla çatışmak istemediğinden, kendi emri altındaki birlikleri hızla Bizans topraklarına yöneltti. Öyle ki, İbrahim Yinal komutasındaki Selçuklu birlikleri 1049 yılında Erzurum civarında Bizans ordusu ile karşılaştı ve onları yendi. Arkadan gelen Tuğrul Bey, 1053 yılında Van Gölü kenarındaki Erciş'i aldı ve Doğu Anadolu'ya yerleşti.

1055 yılında Abbasi Halifesi ve Vezirinin Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmesi, Selçuklu tarihinde bir dönüm noktası oldu. Selçuklu birlikleri, Bağdad'ı ele geçirmiş olan Şiî Büveyhi güçlerini oradan uzaklaştırarak Bağdad'ı ve Halifeyi koruma altına aldılar. Halife de Tuğrul Bey'e "*sultan*" ve "*doğunun ve batının hükümdarı*" unvanlarını verdi. Bu unvanlar Tuğrul Bey'e İslâm dünyasının siyasal önderliğini, bütün Müslüman topraklarını fethetmek ve yönetmek hakkını veriyordu.

Ancak bir süre sonra onun Anadolu'ya gönderdiği amcasının oğlu İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'e isyan etti. Kuzey İran'da Rey bölgesinde İbrahim Yinal komutasındaki birlikleri yenen Tuğrul Bey, bu sırada Mısır'daki Fatımî devletine bağlı Büveyhilerin Bağdat'ı tekrar ele geçirdiklerini duydu. Tuğrul Bey Bağdad'ı geri ele geçirdi, halifeyi kurtardı (1059).

1063'te Tuğrul Bey öldüğünde "Büyük" Selçuklu Devletinin sınırları Orta Asya'daki Ceyhun Nehrinden Anadolu'daki Fırat nehrine kadar uzanıyordu.

Tuğrul Bey'den sonra Selçuklu Devletinin başına efsane kumandan Alpaslan geçti. Dokuz yıllık hükümdarlığı sırasında, babasından miras kalan Horasan ve amcasından miras kalan İran ve Mezopotamya'ya egemen oldu. Anadolu'da Selçuklu orduları Kars'ı zapt etti. Anadolu içlerinden Bizans başkentine kadar uzanan Selçuklu akınlarını önlemeye çalışan Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in büyük ordusunu Malazgirt ovasında yok etti, İmparatoru esir aldı (1071). Bu şekilde Anadolu'yu Selçuklu akınlarına ve yerleşimcilerine sunan Alpaslan, Kirman Meliki kardeşi Kavur'un isyanıyla da uğraştı. 1072 yılında Karahanlılar üzerine yaptığı bir sefer sırasında, bir asker tarafından hançerlenerek öldürüldü (Köymen 1972, 1979). Alpaslan zamanında, özellikle vezir Nizâmülmülk'ün de çabalarıyla, Selçuklu Devleti siyasî politikasını çok sağlam temellere oturttu.

Alpaslan'ın yerine geçen oğlu Melikşah, önce babasına isyan eden Kirman Meliki amcası Kavurt'u yendi ve öldürttü. Yukarı çıkarak Selçuklu topraklarına saldıran Gazneli ve Karahanlıları barışa zorladı (Kafesoğlu 1953, Köymen 1954). Sonra Doğu Anadolu'ya yönelip Gürcüler üzerine yaptığı akınlarla Karadeniz'e kadar ilerledi ve Gürcü kiralığını kontrol altına aldı. Kudüs ve Şam'ı kontrol altına alan Emir Atsız üzerine kardeşi Tutuş'u göndererek Suriye ve Filistin'deki egemenliğini başlattı. Emir Artuk vasıtasıyla Bahreyn'i kontrol altına aldı. Veziri Fahrüddeve'yi Mervaniler üzerine göndererek Diyarbakır'ı (Amid) aldı. Aynı yıllarda Musul, Halep ve Antakya'yı alarak Selçuklu sınırlarını batıda Akdeniz'e ulaştırdı. Bu arada Anadolu'da iyice güçlenen ve bir devlet oluşturan Selçuklu güçleriyle Halep önlerinde karşılaşarak onları yenilgiye uğrattı. Anadolu'ya Porsuk ve Bozan adlı Beylerini gönderen Melikşah, 1090 yılında tekrar Orta

Asya seferine çıktı. Bu mücâdeleler içinde 1092 yılında öldü. Melikşah da babası Alpaslan gibi Vezir Nizâmülmülk ile çalıştı.

Nizâmülmülk, Mutezile akımının "*dinin yerine akli getirmeye çalışan*" görüşlerine ve "*hadisçi*"lerin dar söylemlerine karşı orta bir yol geliştiren Eş'ariliği benimsemiş ve gerek Abbasiler gerekse Selçuklular Eş'arî-Sünnî öğretiyi devlet politikası yapmışlardı. Nizâmülmülk, devletin iç düzenini sağlamak için mücâdele ettiği İsmailî mezhebi mensuplarınca (Hasan Sabbah'ın fedailerini tarafından) öldürüldü (Ocak 2002).

Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti, hanedan mensuplarının kendi aralarındaki mücâdelelerinden dolayı eski gücünü kaybetti. Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk, Nizâmülmülk taraftarlarınca Kuzey İran'daki Rey'de hükümdar ilân edildi. Beş yaşındaki kardeşi Mahmûd, annesi tarafından, orta İran'daki İsfahan'da sultan ilân edildi. Melikşah'ın kardeşi Tutuş, Suriye'den İran'a geçerek egemenlik iddiasında bulundu ve savaş alanında öldürüldü. Berkyaruk, kardeşi Sencer'i Horasan meliki atadı. Ama Azerbaycan'da Gence meliki diğer kardeş Muhammed Tapar isyan etti ve Azerbaycan, Diyarbakır, Musul ve Suriye'de egemen oldu. Merkez yönetimini elinde tutan Berkyaruk 1104'te öldü.

Berkyaruk'un ölümünden sonra kardeşi Muhammed Tapar merkez yönetimi ele geçirdi. Ama Horasan'da Sencer bağımsız hareket ediyordu. Suriye de Haçlı ordularının eline geçmişti. Diyarbakır yöresinde Artuklular, Van Gölü çevresinde Ahlatşahlar yerel hanedanlar olarak ortaya çıktılar. Muhammed Tapar da daha çok İsmailîlerle mücâdele ederek vakit geçirdi. Muhammed Tapar'ın 1118'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud'u Horasan Sultanı Sencer savaşta yenerek kendisine bağladı. Büyük Selçukluların yönetimi artık Melikşah'ın diğer oğlu Sencer'e geçmişti ve yönetim merkezi de Horasan'a kaymıştı.

Sultan Sencer Horasan'da Karahanlılar (1130), Gazneliler (1135) ve Harezm Hanlığı (1138) üzerine seferler yaparak bu devletler üzerinde etkili bir egemenlik kurdu. Ancak bu sırada Tunguzların baskısıyla Batı topraklarına gelen Karahıtaylar, Karahanlıları ve onlara yardıma giden Sultan Sencer'i yendiler (1141). Bu yenilgi ile Ceyhun Nehri doğusundaki topraklar üzerinde egemenlik kaybedildi. Sultan Sencer, Afganistan'dan gelen Gurileri Belh yakınlarında yendi ise de Karahıtayların batıya sürdüğü Oğuzlar tarafından bir savaşta yenildi ve esir düştü (1153). Bir taraftan Oğuz yağmaları devam ederken Sultan Sencer esaretten kurtuldu ama devleti diriltilmedi ve 1156'da ölümünden sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu dağıldı.

Suriye Selçukluları (1079-1118)

Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş, Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın oğludur. Suriye fâtihi Emîr Atsız'ın Kahire önlerinde Fâtımîlere mağlûbiyetinden sonra öldüğü sanılmış, bu sebeple Sultan Melikşâh Suriye'ye kardeşi Tutuş'u göndermişti (1077-8). Ancak ölmediği anlaşılan Atsız'ın Sultan Melikşâh'a müracaatı üzerine, Tutuş Halep bölgesine yöneltildi. Daha sonra Fâtımîlerin Dımaşk'ı kuşatması, Atsız'ın Tutuş'u yardıma çağırmasına sebep oldu. Tutuş önemsiz bir sebeple Atsız'ı öldürdü ve onun idaresindeki Suriye şehirlerini ele geçirdi (1079) ve ardından Kudüs'ü aldı. Böylece

başkent Dımaşk (Şam) olmak üzere Suriye Selçuklu Devleti kurulmuş oldu (Sevim 1965).

Melikşah'ın ölümünün arkasından gelen taht mücâdeleri sırasında Sultan Tutuş'un Rey yakınlarındaki savaşta ölümünden sonra, oğullarından Rıdvan Halep ve çevresinin meliki, kardeşi Dukak da Şam (Dımaşk) meliki oldu. İki kardeşin kendi aralarındaki ve Antakya, Urfa ve Kudüs'teki Haçlılara karşı mücâdeleleri 8-10 yıl devam etti. 1104'te Dukak ölünce Şam ve çevresi Atabey Tuğtigin'e, Rıdvan ölünce de (1113) Halep ve çevresi Atabey Lülü'ye kaldı. Halep Melikliği 1118'de Artuklu Beyi İlgazi tarafından ortadan kaldırıldı.

Irak ve Horasan Selçukluları (1119-1194)

Sencer ile Mahmûd arasındaki taht mücâdelesinin neticesi olarak yapılan Sâve savaşından (1119) sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Sencer geçmiş, yeğeni Mahmûd b. Muhammed'e ise devletin batı ülkelerini bırakmıştı. Bu suretle Selçuklu hanedanının yeni bir kolu, Irak Selçukluları Devleti meydana çıkmış oldu.

Irak Selçukluları, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğulları ve torunları tarafından yönetildi. Ama kısa zaman aralıkları içinde o kadar taht ve yerel iktidar mücâdelesine oldu ki, olayları izlemek ve bağlantılarını kurmak çok zordur.

Mahmûd'un saltanatı kardeşi Mesut'un atabeyi Ayaba ve yeniden siyasî güç kazanmak isteyen halifenin kuvvetleriyle mücâdele içinde geçti. Mahmûd'un ölümünden sonra kardeşi Mesut Irak'ta sultanlığını ilân etti. O sırada Horasan'daki Büyük Sultan Sencer Irak'ı yönetmek üzere Muhammed Tapar'ın diğer oğlu Tuğrul'u görevlendirdi. Çünkü Mahmûd'un oğlu Davut, Hamedan'da egemenliğini ilân etmişti. Irak'ta Tuğrul'un ölümünden sonra tekrar Sultan Mesut yönetimi güçlendi. Mesut da hem yerel silâhli güçlerle (emirlerle) hem de Halife'nin ordusuyla mücâdele etti. 1152'de Sultan Mesut ölünce yeğeni II. Muhammed tahta çıkarıldı. Bu hükümdar da hem yakın akrabaları hem Halife hem de atabeylerle uğraşmak zorunda kaldı. Bundan sonra Azerbaycan Atabeyi İldeniz, Selçuklu tahtına Muhammed Tapar'ın oğlu Tuğrul'un oğlu Arslanşah'ı çıkardı. Arslanşah, Atabey'in desteği ile önemli bir siyasî ve askerî güç kazandı. 1176'da ölümünden sonra gene Azerbaycan Atabeyliği tarafından tahta onun oğlu II. Tuğrul çıkartıldı. Ama gerçek yönetim Atabeylerin elinde idi. Bu sırada Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da önemli bir güç olarak Eyyubiler ortaya çıkıyor, Orta Asya'da ise Harezşahlar devleti iyice güçleniyordu. Halife Selçuklulardan kurtulmak için Harezşah Tekiş'in yardımını istedi. 1194'te Selçuklularla Harezmliler arasında Rey yakınlarında yapılan savaşta Sultan Tuğrul yenildi ve öldürüldü. Sultan Tuğrul öldüğü zaman 25 yaşında idi, kesik başı Tekiş tarafından Bağdad'a gönderildi. Böylece Irak Selçukluları Devleti bir Tuğrul ile başlayıp, bir Tuğrul ile sona erdi.

Kirman Selçukluları (1048-1187)

Çağrı Bey'in oğullarından Sultan Alpaslan'ın kardeşi Melik Kavurd, maiyetindeki beş-altı bin Türk süvari ile, kendisine ayrılmış olan İran'ın Kirman bölgesine geldi (1038). Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Kuzey Kirman (Serd-sîr), 1048 yılında Kavurd'un idaresi altına girdi. Böylece Kirman Selçukluların Devleti kurulmuş oluyordu. Kavurd'un Kirman'a tamamiyle hâkim olması için iki yıl geçmiştir. Kara Arslan Kavurt, Fars

bölgesini de alarak güney İran'da tam bir kontrol kurdu. Daha sonra Hürmüz Boğazını geçerek Arabistan yarımadasının doğu ucu olan Umman'ı da ele geçirdi (1062). Alpaslan'ın ölümünden sonra çıkan taht kavgası sırasında Melikşah tarafından yenilerek öldürüldü (1073).

Kavurd'un oğulları Kirmanşah, Hüseyin, Sultanaşah ve Turanaşah sırasıyla Kirman Meliki oldular. Daha sonra Arslanşah ve Muhammed Şah'ın egemenlik dönemleri devam etti. Muhammed Şah'ın oğlu Tuğrulşah döneminde (1156-1170) -Selçuklu ülkesinin diğer yerlerinde olduğu gibi- bu bölgede de Atabeyler yönetim üzerinde söz sahibi olmaya başladılar. Tuğrulşah'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki taht kavgaları devleti zayıflattı. Sonunda güney bölgesine gelmiş olan Oğuz beylerinden Dinar, devletin başkenti Berdesir'i 1187 Eylül'ünde ele geçirerek Kirmân Selçukluları Devleti'ni ortadan kaldırdı.

Anadolu Selçukluları (1074-1308)

Türkler 1029, 1043 ve 1045 yıllarında Anadolu içlerine çok etkili akınlar yaptılar ve adeta Anadolu coğrafyasını iyi öğrendiler. 1067-1071 arasında Gümüştigin ve Afşin adlı komutanlar akınları sürekli hale getirdiler. 1071 yılında Bizanslılar Malazgirt'te yapılan meydan savaşını kaybedince Anadolu artık Türk yerleşimine tamamen açılmış oldu.

Büyük Selçuklu Devleti'nden sonraki en önemli devlet şüphesiz Anadolu Selçuklu Devleti'dir. Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun torunu olup, Anadolu'daki fetih harekâtından sonra Antakya'dan Anadolu'ya girdi. 1074 yılında Konya ve havalisini mahallî Rum yöneticilerden alarak, fetihlere devamla İznik önlerine geldi. Bizans'taki taht kavgalarına ve iç savaşlara müdâhale imkânını bulan ve bu sâyede fazla zorlukla karşılaşmadan birçok şehir ve kaleyi ele geçiren Süleymanşah 1078'de İznik'i fethederek merkezini oraya nakletti. Böylece Türkiye Selçuklu Devletinin temeli atılmış oldu. 1081 yılında Bizans İmparatoru Aleksiyos Komnenos, İznik'teki ve Anadolu'daki Selçuklu egemenliğini kabul etti. Bizans'tan bu güveni alan Süleymanşah, 1082-1084 yılları arasında Tarsus, Adana, Antakya ve bütün Kilikya'yı ele geçirdi. 1086 yılında Halep'i kuşattığı sırada Büyük Selçuklu kuvvetleri tarafından yenildi ve intihar etti. Bu sırada İznik, Selçuklu soyundan olmayan ama Süleymanşah'ın komutanlarından olan Ebulkasım ve onun kardeşi Ebulgazi Hasan Bey tarafından yönetildi. Büyük Selçuklu komutanları Porsuk ve Bozan Bey'ler de İsfahan'daki merkez yönetim adına Anadolu'yu kontrol ediyorlardı. Melikşah'ın ölümünden sonra, onun yanında esir tutulan Süleymanşah'ın oğlu Kılıç Arslan serbest kaldı ve İznik'e döndü (1092).

Bu sırada Anadolu'da yerel Türk yönetimleri ortaya çıkmış; İzmir ve çevresinde Çaka Bey, Amasya-Tokat-Niksar yöresinde Danişmendliler, Diyarbakır yöresinde Artuklular, Erzincan ve çevresini Mengücekler hüküm sürüyordu. Kılıç Arslan bu topraklarda yönetim birliğini sağlamak için Anadolu seferine çıktı. Ancak bu sırada Avrupa'dan gelen Haçlı orduları da Anadolu'ya girmişlerdi.

Anadolu seferini yarıda keserek İznik'e dönen Kılınç Arslan, bu başkentin Haçlıların eline geçmesini engelleyemedi. Kayseri Emiri Hasan Bey ve Danişmend Gazi ile birlikte, Haçlı ordularını çeşitli yerlerde yaptıkları yıpratma savaşları ile önemli ölçüde

engellediler. Ama bu ilk Haçlı seferinden sonra Türkler Anadolu içlerindeki yaylalara çekildiler. Kılıç Arslan bu fırtınayı atlattıktan sonra Konya'yı başkent yaparak Anadolu Selçuklu Devletini tekrar düzene koydu. Bizans ile anlaşma yaptıktan sonra Maraş-Elbistan bölgesini ele geçirdi, Danişmend Gazi'yi yendi, Malatya'yı ele geçirdi ve güneye Musul'a yöneldi. Burada Büyük Selçuklu kuvvetleriyle karşılaştı ve o çevredeki ana Selçuklu kuvvetlerine yenildi ve Habur nehrini atıyla zırlı olarak geçmeye çalışırken boğularak öldü (1107).

Kılıç Arslan ölünce, büyük oğlu Şehinşah da esir düştüğü için, Selçuklu tahtı bir süre boş kaldı. Küçük oğul Tuğrul Arslan Malatya'da sultan ilân edildi. Ama Konya merkezde vekil olarak bırakılan Hasan Bey, esas devleti yönetmeye başladı. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile kurduğu iyi ilişkiler sonucu Şehinşah'ı serbest bıraktırdı. Ama Şehinşah 1110'da Konya'ya dönünce Hasan Bey'i öldürttü. Hemen Bizans üzerine seferler düzenleyerek Bursa, Edremit ve Çanakkale Boğazı çevresine girdi. Bizanslıları antlaşma yapmaya zorladı. Ama bir süre sonra kardeşi Mesut -Danişmendlilerin desteği ile- tahtı ele geçirdi. Ankara, Çankırı, Ceyhan, Elbistan ve Danişmendli topraklarını ele geçirdi. Anadolu topraklarında Türk yönetimi Danişmendlilerden geri Selçuklulara geçti.

Bu sırada ikinci Haçlı seferi başlamıştı. Türk kuvvetleri Eskişehir yakınında Haçlı ordularını yendi (1147) ve ilk seferde onların eline geçmiş olan Maraş, Besni ve Antep civarını tekrar ele geçirdi. Kilikya'daki Ermeniler üzerine de seferler yapıldı. 1155 yılında I. Mesut'un ölümünden sonra oğul II. Kılıç Arslan tahta geçti. 37 yıllık saltanatının başında Bizanslılarla anlaşma yaparak Anadolu'daki diğer Türk egemenliklerini kontrol altına aldı. Daha sonra Konya üzerine yürüyen Bizans ordusunu Myriokephalon'da yok etme derecesinde bozguna uğrattı (1176). Bu savaştan sonra, geçmiş yüz yıllık dönem içinde Bizanslılarla Türkler arasındaki Anadolu mücadelesi bitti ve Bizans Anadolu'yu tekrar ele geçirme ümitlerini tamamen bıraktı. İki yıl sonra Danişmendlileri de tamamen etkisiz hale getiren II. Kılıç Arslan, Anadolu'nun gerçek hâkimi oldu.

Ancak bu kez de Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın yönettiği üçüncü Haçlı seferi başladı. Kılıç Arslan'ın oğulları Haçlıları durduramadı ve 1190 yılında Haçlılar Selçuklu başkenti Konya'yı ele geçirdi ve yağmaladı.

11 oğul olan II. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra kısa süren bir iktidar mücadelesi oldu. Ama sonunda Gıyasettin Keyhüsrev tahta oturdu. Selçuklular 1207'de Antalya'yı ele geçirip Akdeniz'e ulaşırken başlayan dördüncü Haçlı seferi İstanbul'dan Bizanslıları sürdürdü çıkardı. Theodoros Laskaris, İznik'te, David ve Aleksios Komnenos kardeşler de Trabzon'da Bizansı yaşatmaya çalıştılar. Bizanslılarla yapılan bir savaşta ölen Gıyasettin Keyhüsrev'in yerine oğul I. İzzettin Keykavus geçti. Bu hükümdar da bir taraftan Kilikya, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da devleti güçlendirmeye çalışırken, 1214'te Sinop'u ele geçirerek Karadeniz'de de bir Türk limanı olmasını sağladı.

1220'de tahta geçen I. Alaettin Keykubat, 17 yıllık yönetimi boyunca Anadolu Selçuklu devletini en geniş sınırlarına ulaştırdı. Akdeniz'de Alanya'yı ele geçirerek kışlık yönetim merkezi yaptı. Ermenek, Mut ve Silifke'yi ele geçirdi. Karadeniz'de denizsarı bir sefer düzenleyerek Kırım'a ulaştı. Trabzon Rum İmparatorluğunu kendine bağladı. Yaklaşan

Moğol tehlikesine karşı ülkesinin doğu sınırlarını güçlendirmek için Kâhta, Adıyaman, Çemişkezek, Erzincan, Erzurum, Harput gibi kentleri eline geçirdi. 1237'de öldüğünde Selçuklu sınırları Eskişehir'den Ağrı dağına kadar uzanıyordu.

I. Alaettin Keykubat'ın oğlu II. Gıyasettin Keyhüsrev zamanında Amid (Diyarbakır) alınarak sınırlar biraz daha genişledi, ama Samsat-Adıyaman yörelerinden büyük bir Türkmen isyanı (Babailer İsyanı) başladı ve İç Anadolu'ya Kırşehir'e kadar uzandı. Bu ayaklanma bastırılınca da, Moğolistan'da başlayıp bir sel gibi bütün Asya'yı kaplayan Moğol ordularının Anadolu'ya girdiği görüldü. Erzurum'u zapt eden Moğol kuvvetleri 1243 yılında Köseadağ savaşında Selçuklu kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattı; Sivas ve Kayseri'yi ele geçirerek Konya Selçuklu yönetimini kendine bağladı.

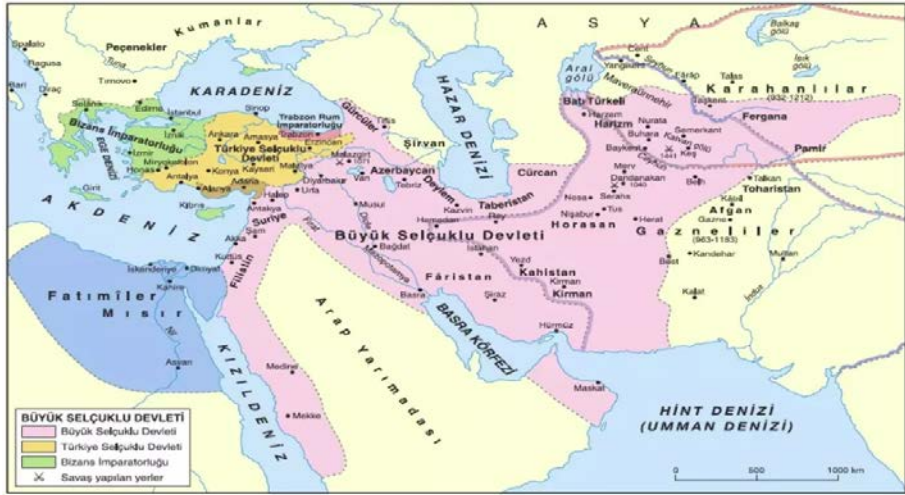
Bu tarihten itibaren Selçuklu tahtına geçen sultanlardan çok Moğollar, Selçuklular ve Memluklar arasındaki iktidar mücadelelerinde kendilerine has oyunlar sergileyen Şemsettin, Celalettin Karatay, Sahip Ata Fahreddin Ali, Muinüddin Pervane gibi vezirlerin ön planda oldukları görülmektedir. Bu arada Selçuklu sultanlarının kimi boğduruldu, kimi Bizans'a sığındı. Anadolu'da yerel emirlikler tekrar ortaya çıkmaya başladı. Bir yandan Doğu Anadolu'ya iyice yerleşen Moğollar (İlhanlılar), Anadolu içlerine kadar giren Mısır'daki Memluklar, öte yandan yerel Anadolu Beyleri hengâmesi içinde Anadolu Selçuklu Devleti yavaş yavaş tüm siyasî gücünü tüketti ve 1318'lerde hanedanın tüm mensupları öldürüldü.

Bir yandan Bizanslılar ve arka arkaya gelen Haçlı orduları, diğer yandan Selçuklunun kendi içindeki taht savaşları, çeşitli Türk beyliklerinin mücadeleleri ve en son sahneye çıkan Moğol orduları Anadolu'ya çok zor bir 200 yıl geçirttiler. İlk Haçlı seferleri ile başlayan dalga, Avrupa'da Toledo, Provence, Korsika, Malta, Sicilya ve 1099 yılında da Kudüs'ün düşmesi ile sonuçlandı. Buralarda kurulmaya başlanan Müslüman-Hıristiyan kültür kaynaşmaları da büyük ölçüde kesildi. 1217-1291 yılları arasında Anadolu'yu da önemli ölçüde etkilemiş olan Haçlı Seferleri ile 1219-1329 arasında çok etkili olan Moğol istilası -Selçuklu devletlerine doğudan ve batıdan yönelmiş olan bu iki güçlü dalga- Selçukluların daha yüksek bir uygarlık kurmasını önemli ölçüde engellediler. 13. yüzyılda Müslümanlar hem Avrupa kıtasından atıldılar hem de Asya'daki uygarlıkları Moğollar tarafından çok büyük ölçüde yok edildi.

Genç bir beylik olarak bu iktidar savaşına katılan Osmanlıların Anadolu birliğini sağlamaları da gene yüzyıllar alacaktır.

Gene de Selçuklular Orta Asya'da, İran'da, Irak'ta, Suriye'de ve Anadolu'da çok önemli siyasi, kültürel ve medeni oluşumları başlattılar. Yeni bir dinler, kültürler ve milletler harmanı yarattılar (Turan 1971).

Selçukluların yaşadığı ve egemenlik kurduğu coğrafya (Batı Türkistan, İran, Irak, Suriye, Anadolu)

Büyük Selçuklu Devleti haritası

Kaynak: <https://serhatengul.com/buyuk-selcuklu-devleti-ordusu-bayragi-ve-haritasi/>

Selçuklu devletlerinin zaman içinde sürekli değişen sınırları Marmara Denizi'nden, Orta Asya'da Balkaş Gölü'ne; Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral gölünden, Hindistan sınırları ve Yemen'e kadar uzanmaktaydı.

Selçukluların Eğitim Kurumları

Selçukluların başlangıçta Orta Doğu bölgesine, daha sonra da bütün dünyaya yaydığı en önemli kültür kurumlarının başında medreseler gelmektedir. Medreselerin ne zaman, nerede, hangi faktörlerin etkisiyle doğduğu konusunda araştırmacılarca henüz bir görüş birliğine ulaşılamamıştır. Bu konudaki görüşler kısaca şöyle gruplandırılabilir (Sayılı 1947):

a) Medrese sistemi, çok eski zamanlardan beri var olan cami okullarının bir devamıdır. Bu görüş özellikle İslâm Ansiklopedisi'nin "Mescid" maddesini yazan Paderson'un görüşüdür. Paderson, İslâmdaki bütün eğitim çalışmalarını "Mescid" maddesi içinde anlatmış, medreseleri de buradaki faaliyetlerin bir devamı gibi görerek bu madde içine almıştır.

Özellikle Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'daki câmiler yoğun bir eğitim-öğretim faaliyeti içinde idiler. Irak, Suriye, Anadolu, İran ve Türkistan yöresinde medreseler yapıldıktan sonra eğitim- öğretim çalışmaları bu kurumlara devredilmiştir. Hattâ uzun zaman medrese ve câmilerin görevleri birbiriyle iç içe girmiş; câmiler eğitime devam etmeye, medreseler de eğitim faaliyetinin yanı sıra ibadet görevlerini de yerine getirmeye başlamıştır. Anadolu medreseleri içinde birçok minareli medrese bulunması da bunu açık olarak göstermektedir.

Ancak bu gerçek, medreselerin câmilerden doğmuş olduğunu göstermez. Câmilerdeki öğretim ile medreselerdeki karakteristlik bazı farklılıkları vardı. Câmilerde her yaş ve meslekten adam öğrenci yerinde otururken, medreselerde belli yaşlarda örgün bir

öğrenci grubu vardı. Câmilerde "halka" şeklinde olan ders düzeni medreselerde normal sınıf düzeninde idi.

Câmiler medreselere kaynaklık etmemiş, yalnız medreselerin Suriye'de yayılmaları sırasında karşılıklı etkileşime gitmişlerdir. Ancak sabahları medreselerde yapılan örgün eğitimin, öğleden sonra o yerleşim yerinin büyük câmilerinden birinde örgün-yaygın karışımı genel bir derse ("*ders-i âm*") dönüştüğü ve karşılıklı dayanışmanın sonuna kadar devam ettiği de unutulmamalıdır.

b) Medreseler, Şîî Dârülilimlerinin kazandığı başarı üzerine, bunların Sünniler tarafından kopya edilmiş şekilleridir. Bu görüşü ortaya çıkaran, medreseler ile Dârülilimler arasındaki birçok fonksiyon benzerlikleri idi. Her ikisi de birbirine zıt bir dini görüşün propagandasını yapıyorlar, vakıf olarak kuruluş biçimleri, öğrencilere ve âlimlere verdikleri bazı haklar, kütüphanelerle iç içe olmaları vs. gibi durumlar, medreselerin Dârülilimlerin üzerine, onların yerine kuruldukları görünümünü veriyor.

Gerçekten de medreselerin Suriye ve Mısır'da yayılmaları sırasında Dârülilimlerin birçok prensipleri alınmış, hattâ birçok yerde ya Dârülilim kapatılıp medrese açılmış veya o yıkılarak yerine medrese kurulmuştur. Her iki kurum da kendi din görüşlerini yayacak propagandacı ve ona göre icraat yapacak memur ve diğer görevlileri yetiştiriyorlardı.

Ancak medreseler Orta Doğu'da doğmadıkları için Dârülilimlerin bu öğretim kurumlarının doğuşuna kaynaklık etmeleri mümkün görülmemektedir. Çünkü bu Şîî kütüphaneler genellikle Mısır, Suriye ve biraz da Irak'ta yayılmışlar idi.

c) "Medrese" kelimesi ilk defa 10. yüzyılda Horasan-Çayardı (Maveraünnehir) yöresinde kullanılmıştır. Bu kullanım, genel olarak ders verilen yer, okul anlamındadır (Bilhan,1982,1988). Ancak 11. yüzyıldan itibaren "medrese" kelimesi yüksek okul anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Mısır ve Suriye'de Şîîliğe karşı yenik düşen Sünnî mezhepler kendilerini doğuda güçlendirmek için bu yörelerde özel bazı evlerde küçük medreseler kuruyorlar veya ileri gelenler tarafından Sünnî âlimler için dikkati çekmeyecek küçük okullar kuruluyordu. 1000'li yılların başlarında Merv, Amul, Tabaran, Gazne, Nişabur, Buhara gibi şehirlerde değişik boyutlarda bu tip medreseler kurulmuştu. İbn Battuta'nın ifadelerine göre, Lur ve Kuzistan halkı, buralardaki zaviyelere bile "medrese" diyordu.

Ancak ad benzerliği olan bu iki kurumun, organizasyon ve amaçları bakımından önemli farkları da vardı. Bu küçük okullar daha sonraki medreselerin ortaya çıkmasında önemli bir esin kaynağı olmuşlardır, ama "Irak'tan batıya doğru ortaya çıkan büyük devlet medreselerinin tam kaynağını oluşturmuşlardır" demek biraz hatalı olacaktır.

ç) Medreseler, Karmatî manastır okullarının değişmiş bir şeklidir. Karmatî manastırları İran ve Türkistan'da, Arap âleminde Dârülilimlerin yaptığı işi yapıyorlardı. Bunların manastır okullarından yetişen propagandacılar o kadar etkili oluyorlardı ki, Sünnî mezhepler buna karşı kendi silâhı ile mücadele etmek gereği duydular ve medreseleri kurdular. Gerçekten de 10. yüzyıl sonlarına doğru Fergana, Horasan, Cürcan, Taberistan, Gazne, Çayardı ve Hindistan yörelerinde Karmatiler önemli bir güç haline gelmişlerdi. Bu yörelerdeki Sünniler Karmatî manastırlarını kendileri için bir

tehlike olarak görüyorlardı. Maturudî; Semerkant'ta 17 Karmati ve Mutezile "medresesi"nden söz etmektedir. Tarihte Karmatilere karşı en büyük harekâtı düzenleyen Gazneli Mahmûd, bu görüşü terkedenerleri öğretim görevinde bıraktığı gibi, onların kurdukları medreseleri de Sünnî medreseleri olarak devam ettirdi, denmektedir.

d) Bazı Avrupalı araştırmacıların, Yakınoğu'daki Hıristiyan okullarının medreselerin kökeni olduğunu iddia etmeleriyle karşılaşılıyor. Bizans'ın üniversitelerine baktığımızda 344 yılında Kostantin'in kurduğu üniversitenin öğretime başladığını görüyoruz. 425 yılında da içinde 31 kürsü bulunan büyük bir oditoryum açılmıştı. İskenderiye Müze Akademisi'nde 4. ve 5. yüzyıllarda birçok tanınmış kişi çeşitli alanlarda ders veriyordu. Beyrut Üniversitesi (Oditoria) 3-5. yüzyıllar arasında yaşamıştı. Atina Üniversitesi 529'da kapatılmıştı. II. Teodor Üniversitesi profesörleri ve kitapları ile birlikte yakılmıştı. İstanbul'daki Bardas Üniversitesi, Kostantin Monomaque Üniversitesi gerçi 11. yüzyılın ortalarına kadar yaşamıştı ama, buralardaki eğitimin ve öğretim organizasyonunun yapısı medreseleri etkileyecek düzeyde değildi (Brehier 1927-29). Medreseler ortaya çıkmaya başladığı dönemde Bizans yükseköğretim kurumları ortadan kaybolmaya başlamıştı. Kaldı ki, medreselerin doğuş yeri Suriye ve Filistin değil, Horasan-Çayardı yöresidir.

e) Medreselerin doğuşunda, hattâ Türk medrese-mescit sisteminin doğuşunda Budist "*Buyan*" veya "*Vihara*"larının (manastırlarının) büyük etkisi vardır. Budist külliyesi M.Ö. 3. yüzyıldan beri gelen bir geleneğe sahipti ve vakıf sistemi yoluyla yaşıyorlardı (Esin,1972).

Bu külliyelerin amacı bir taraftan Budist rahipleri ("*toyın*") yetiştirmek, gezici Budist rahiplere bir barınak olmaktı. Bu külliyelerde iki türlü öğrenci vardı: "*Mahava*" denilen, İslâmiyetteki sufilere benzer, inzivaya çekilen din adamları ve "*Brahmakarin*" denilen dünyevî hayatı seçen din adamları.

Türkler arasında da 4. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan Budizm, 9 ve 10. yüzyıllarda bu geleneğe iyice sahip çıkmışlardı. Vihara yaptırmak, Türkler arasında yapılacak hayırların en değerlilerinden olduğu için bütün ileri gelenler bu kurumları yaptırıyorlar ve vakıflar bağlıyorlardı. Bu külliyelerde toyınlar, avlunun etrafına dizilmiş hücrelerde yaşıyorlardı.

Barthold ve E. Esin'in kanaatlerine göre, külliye kavramını Türkler Budizmden İslâmiyete getirmişlerdir. Bu görüş Diez, Godard, Creswell, Erdman ve Litvinski tarafından da desteklenmiştir.

İslâm orduları 633 yılında Belh şehrine geldiklerinde bile, burada 100'ü aşkın Türk-Budist külliyesi ("*Nevbahar*") vardı. 710 yılında Buhara şehri alındığında da buradaki Budist külliyesi İslâmileştirilmişti. Müslüman din adamları veya Budist iken Müslüman olmuş entellektüeller, daha önce verimli çalışmalarını gördükleri bu kurumları terk etmemiş ve "İslâmileştirmişlerdi". Orta Asya'da İslâmiyet yabancı dinlere (Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık) ve Rafizî mezheplere karşı mücadele ederken Budist viharaları İslâmileştirerek medreseleri kurmuşlardı.

Doğuş kaynakları hakkındaki görüşler bu şekilde sıralanan medreseler Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları zamanında bu devletler tarafından desteklenerek, bu devletlerin hükümler oldukları topraklarda sağlam bir yer tutmaya başlamışlardı. Gazneli Mahmûd, kardeşleri ve emirleri Gazne, Nişabur, Belh, Huttalan gibi yerlerde övgüye değer medreseler kurmuşlardı. Karahanlılar kurulan çeşitli medreseleri, daha doğrusu bu medreselerin vakıflarını resmen tanımışlar ve kendileri devlet eliyle medreseler kurmaya da başlamışlardı. Dolayısıyla Gazneli ve Karahanlılar zamanında devletlerin medrese ile ilgili sürekli bir politikaları olduğu gibi, buralara devlet yardımı da yapılıyordu.

Nizamiye Medreseleri

Arap milliyetçiliği yapan Emevi yönetiminden rahatsız olanlar ve Arap-olmayan Müslümanların desteği ile Emeviler yıkılıp yerine Abbasiler geçince, Sünnî Abbas oğulları ile Şîîlerin, devleti veya hilafeti sıra ile yönetmek anlaşmasına uyulmadı. Abbasiler bunun yerine İranlı vezirler seçme yolunu (Bermekiler) tuttular. Abbasi halifeliği içindeki Emin ile Me'mun arasındaki mücâdelede Şîîler tekrar devreye girdi ve hilafeti sıra ile yönetme anlaşması gene yapıldı ve Me'mun iktidarı kazandı. Ancak Me'mun'dan sonra hilafeti alan Mu'tasım anlaşmaya uymadığı gibi, İranlı vezirleri uzaklaştırdı ve devlet sisteminde İranlıların yerini Türkler almaya başladılar. Bu durumda İranlı Şîîler Tahiriye, Safariye, Samaniye, Saciye, Zayyariye gibi küçük Şîî İran devletleri kurdular. O sırada İran içlerine doğru ilerlemekte olan Türkler, halifenin de çağrısıyla daha da yayılmaya başladılar. İran'da bu tür devletler kurulurken, Mısır'daki Sünnî Türk Tolonoğulları devletini yıkan Fatımiler, burada da bir Şîî bir devlet kurdular.

Türkler Orta Doğu'ya iyice girmek istediklerinde, bu kez karşlarına Araplar değil Şîî İranlılar çıktı. Biraz da bu nedenle, yeni kurulan Türk devletleri Sünniliğin savunucusu durumuna geçtiler. Karahanlılar, Gazneliler, Eylekoğulları, Ahşidoğulları ve Selçuklular böyle bir dinî ve siyâsî ortamda ortaya çıktılar. Batıdan Fatımiler ve doğudan Büveyhî Şîî devletlerinin baskısıyla yıkılmak üzere olan Abbasi Devleti'nin yardımına çağrıldılar. Gerek İran'da gerekse Suriye'de İran kökenli bu devletleri uzun mücâdelelerden sonra ortadan kaldırdılar. Bu arada iktidarlarını sağlamlaştırmak, halkı da kendi yanlarına çekmek için, Orta Asya'da geliştirdikleri medreseleri de getirip etkin olarak kullanmaya başladılar.

Nizâmülmülk, Selçukluların İranlı bir Sünnî veziri idi. Sultan Alpaslan'ın veziri olarak ilk önce İmam Cuveynî için Nişapur Nizamiyesini, 1067 yılında Ebu İshak Şirazî için Bağdad Nizamiyesini; daha sonra Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv, Musul, Amul, Harcird, Rey, Buçenc Nizamiyelerini yaptırmıştır. Bu medreselerin hemen hepsi o zamanın meşhur âlimleri için yapılmıştır. Ayrıca hemen her medreseye zengin vakıflar bağlanmış, müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve Sünnî görüşlere iyice bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Nizâmülmülk'ün yaptırdığı medreselerin sayısının daha fazla olduğu tahmin ediliyor. Vezirin bir taraftan böyle medreseler yaptırmayı, vakıflar bağlamayı bir taraftan da müderrisleri ve öğrencileri çeşitli şekillerde desteklemesi, her yıl devlet hazinesine aşağı yukarı 600.000 dinara mal oluyordu. Vezirin bu harcamalarını ve başarılarını çekemeyenler onu Sultan'a şikâyet ettiler ve harcanan bu paralarla mükemmel bir ordu kurulabileceğini ve İstanbul'un

bile alınabileceğini söylediler. Sultan Melikşah "Ey Baba..." diyerek vezirinden kibarca hesap sordu. Nizâmülmülk ise, ağlayarak, kendisinin bir gece ordusu, sürekli bir ordu kurduğunu; Sultanın ordusunun ülkeler fethedebileceğini, fakat iyi idare edilip korunamadıktan sonra fetihlerin bir işe yaramayacağını; kendi yetiştirdiği ordunun gece-gündüz ülkenin her yerinde Sultanın saltanatını, inançlarını yayacağını, onun için dua edeceğini bildirerek yaptığı işin önemini kabul ettirdi.

Nizâmülmülk bu medreseleri, birinci planda, devletin Sünnî olmayan görüşlere karşı savunulması ve menfaatlerinin gözetilmesi amacıyla kuruyordu. Selçuklu Devleti'nin Şiîlere karşı savaşında ve bu savaşın kazanılmasında medreselerin rolü inkâr edilemez. Aynı zamanda bu medreselerde ders veren müderrisler, bu medresenin çeşitli imkânlarından yararlanarak bir meslek sahibi olan yoksul öğrenciler, çeşitli görevler için dağıldıkları çeşitli yerlerde Selçuklu Devletine bağlılığı propaganda etmişlerdir. Nişapur medresesi kurulurken Sultanın izni alınmış ve bu izinle ülkenin her tarafına medreseler kurulmuştur. Medreseler devlet girişimi ve devlet parası ile yaptırılmıştır. "Nizamiye medreseleri" adı genelde bu medreseleri anlatan bir ortak isim; ama medreselerin geçek isimleri "Nizamiye" değil. Vezirin sağlığında iken, kendinin kurduğunu medreselerin hepsi ona bağlı idi (kendisinin ölümünden sonra Sultana ve Halifeye bağlanmıştı); bu durum Nizâmülmülk'ün hem bir Başbakan hem de Eğitim Bakanı gibi çalıştığını gösteriyor.

Nizamiye medreseleri, tarihte "eğitimde şans ve fırsat eşitliği" sağlamanın mükemmel örneklerinden biridir. O zamanlar yükseköğretim maddî problemi olmayan, kolayca kitap satın alabilen ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin hakkı idi. Devlet, medreseleri "yatılı ve burslu" bir eğitim kuruluşu haline getirmekle, öğretimde imkân ve fırsat eşitliğini sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu. Bu medreselere bağlanan zengin vakıflar, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sürekli bir gelir kaynağı oluyordu. Müderris ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanınca, onlar da kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye verebiliyorlardı. Nizâmülmülk'ün inancına göre, eski sultanlar âlimlere ve öğrencilere maaş vermedikleri için, onlar da sultanlara karşı ve hattâ onların devletlerine karşı propaganda yapıyorlardı.

Bu denli yaygın Nizamiye medreseleri kurmanın bir başka amacı, Büveyhoğulların yıkılmaları üzerine onların topraklarında kurulan yeni devletin idarî kadrolarında ihtiyaç duyulan devlet memurlarını yetiştirmek olmalıdır. Ebu İshak Şirazî İran'da dolaşırken, çeşitli yerlerde eski öğrencilerini müderris, kadı, vaiz, kâtip vs. olarak görmüştü. Bir de Nizamiye medreseleri artık ordulardan ve elçilerden oluşan eski devlet sisteminin değiştiğinin, bunun yerine egemen olduğu bütün topraklarda çeşitli işleri devletin yönetim felsefesi içinde yapacak kadrolara ihtiyaç duyulduğunun ve bunları yetiştirmenin de devletin esas görevlerinden biri olduğunun göstergesi gibi gelmektedir.

Selçuklu medreseleri müderris-öğrenci ilişkilerinde bir yenilik getirmemişti, ama öğrenci statüsünde bazı yenilikler getirmişti: Bu, medrese öğrencilerinin büyük bir kısmının yatılı olması ve bu arada medrese vakfından burs alabilmeleridir.

Gerçi Selçuklu medreseleri Müslüman halkı Rafizî mezheplerin propagandalarından korumak için açılmıştı, ama gene de medreselerde Eş'arilerle Hanbelilerin

çatışmalarına şahit olunuyordu. Bu olayların iyice tırmandığı bir sırada Nizâmülmülk, medresenin baş müderrisine bir mektup göndererek "*medreselerin amacının mezhep çatışmalarını kıskırtmak ve körüklemek değil, ilmin korunması ve yayılması olduğunu*" ihtar etmişti.

Nizamiye medreseleri çağında başka medreseler

Nizâmülmülk sağlam esaslar üzerinde bir "Nizamiye geleneği" başlattıktan ve bunun başarısını gösterdikten sonra, Selçuklu ülkesinin çeşitli şehirlerinde yaygın bir medrese kurma faaliyeti başladı. Kirman Selçukluları, Kirman'da İsmetiye ve Kuba-i Sebs medreseleri, Azerbaycan'da Yağı-Sıyan oğlu Mehmet'in yaptırdığı medreseler, Bağdad'da Nizâmülmülk'ün rakibi Tâcümülk'ün kurduğu Tâciye Medresesi başta olmak üzere birçok medreseler kurulmuştu, İbn Cubayr, 1184 yılında Bağdad'ı ziyaret ettiğinde, bu şehirde 30'a yakın medrese saydığını yazmıştı. Hafız Ebru adlı bir başka yazar da Nişapur'da 8, genel olarak İran'da Şafiî fıkhı okutan 17 medrese bulunduğunu yazar.

Bağdad'da 1234 yılında Halife Mustansır tarafından yaptırılan Mustansiriye Medresesi bir taraftan Nizamiye medreselerine rakip olarak, onların gücünü kırmak için açılmıştı, bir taraftan da değişik unsurlar içeriyordu. Bu medresede, İslâmî ilimlerin yanı sıra tıp, matematik ve astronomi ("Hey'et") öğretimi de yapılıyordu. Selçuklu geleneğinde ise tıp öğretimi "Dârüşşifa" veya "Bimaristan"larda, astronomi öğretimi de Rasathanelerde yapılıyordu. Çok büyük bir kütüphanesi olan Mustansiriye Medresesinde her Sünnî mezhebin 75'er öğrencisi vardı.

Medreseler her ne kadar Sünnilikle Şîilik arasındaki propaganda savaşı ortamında Sünnilerin bir eğitim kurumu olarak doğup gelişmişse de -fazla olmamakla beraber- Şîi medreselerine de rastlanmaktaydı. Başlangıçtaki yoğun propaganda savaşı yavaşlayınca, bazı emirler kendi yönetimlerindeki Şîi halk için de medreseler yaptırmışlardı. Hattâ ılımlı Şîilerin kendilerinin bile medreseler yaptırdıklarını görüyoruz. İbn Battuta, 1328 yılında Meşhed Ali'de bir Şîi medresesine rastlamıştı. İsfahan'da 1325 yılında yapılan İmamî Medresesi de iç duvarlarında hem dört halifenin hem de 12 imamın adlarını bulundurması dolayısıyla bir Sünnî-Şîi medresesi olma özelliğini gösteriyordu.

Bilindiği gibi Horasan'da kurulan Büyük Selçuklu Devletinden başka, Kirman Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları ve Anadolu Selçuklu devletlerine rastlıyoruz. Selçuklu devletlerinin ortadan kalkmasından sonra Şam, Erbil, Azerbaycan, Fars Atabeglerinin kurdukları devletleri görüyoruz. Bu devletlerin hepsi, egemen oldukları yörelerde Selçuklu medrese geleneğini devam ettirmişlerdir.

Suriye Selçukluları; Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan'da hem Şîilerle hem de Haçlılarla mücadele ediyorlar, bu arada birçok Türkmen oymağını bu topraklara yerleştiriyorlardı. Hem yeraltında hem de yerüstünde Şîilerle yoğun bir mücadele sürerken, Haçlılarla da raunt raunt acımasız bir döğüş, Türklerin bu topraklarda etken olmasını güçleştiriyordu.

Selçuklulardan sonra bu mücâdeleye Atabeg Nureddin Zengî, Artukoğulları ve Sultan Selâhattin Eyyubî de devam etmiştir ve sonunda Suriye, Filistin ve Mısır'a medreseler iyice yerleşmiştir.

Şam'da Selçuklular döneminde yapılmış, çeşitli mezheplerdeki insanlara hizmet eden 120'nin üzerinde medrese vardı. Gene bu şehirde 3 tane tıp medresesi (Dahvaziye, Donaysıriye ve Lâbudiyetü'n-Necmiye medreseleri) ve 18 adet de Dârülhadîs bulunuyordu.

Şam'ın yanı sıra Suriye'nin önemli medrese şehirlerinden biri de Halep idi. Halep'te - tespit edebildiğimiz- 30 Şafi'î, 30 Hanefî ve az sayıda da Malikî ve Hanbelî medresesi vardı. Bu iki büyük şehrin yanı sıra Hama, Hums ve Baalbek'te de birçok Şafi'î ve Hanefî medresesi vardı. Musul ve Trablus da gene 10'un üzerinde medrese sahibi olan önemli kentler idi (Ergün, 2015).

Filistin'de de, başta Kudüs olmak üzere, Sultan Selahattin Eyyubî ve emirleri tarafından birçok medreseler yaptırılmıştı. Mısır'da da Sultan Selahattin dönemine kadar camiler içindeki yoğun öğretime karşılık, bundan sonra yoğun bir medrese yapımına başlandığı görülmektedir. Sultan Selahattin Mısır'a (Kahire) 5 medrese kurmuştu, kendisinden sonra gelenler, Memluklular zamanına kadar 26 medrese daha kurmuşlardı. Memluklular zamanında ise Kahire medreselerinin sayısı 115'i aşıyordu. el-Makrizî'nin verdiği 73 medreselik listenin özelliklere göre dökümü ise şöyle idi:

Mezhep	Sayı	Mezhep	Sayı
Şafi'î medreseleri	14	Malikî-Hanefî medreseleri	1
Hanefî medreseleri	10	Dört mezhebe ait	4
Malikî medreseleri	4	Mezhebi bilinmeyen	25
Şafi'î-Malikî medreseleri	3	Yarı medrese	4
Şafi'î-Hanefî medreseleri	6	Dârülhadîs	2

Medreselerin Anadolu'da yayılmaları

Malazgirt Savaşından önce de Anadolu'ya defalarca girip çıkan Türkler, bu savaştan sonra büyük gruplar halinde bu topraklara gelip yerleşmeye başladılar. Selçuklu sülalesinden Süleyman Şah 1075 yılında İznik'i alarak burayı başkent yapan bir devlet kurdu. İstanbul'u tehdit eden bu hareket, Avrupa'da birçok Haçlı ordusunun hazırlanmasına neden oldu.

Gerek Avrupa'dan arkası arkasına gelen Haçlı orduları gerekse Büyük Selçuklularla rekabet, bu iktidarı yıprattı ve Anadolu'nun içlerine geri çekilerek Konya'yı başkent yapmaya zorladı. Bu arada Anadolu'ya artık iyice yerleşmiş olan Türkler, Selçukluların yanı sıra Dânişmendliler, Mengücekoğulları, Artuklular, Saltuklular gibi birçok küçük

direnış devletleri kurmuşlardı. Haçlı tehlikeleri geçtikten sonra, Selçuklular Anadolu Türk birliğini tekrar sağladılar. Gerek Selçuklular gerekse bunun arkasından gelen Beylikler ve İlhanlılar zamanında Anadolu'da, Selçuklu geleneğinde, birçok medrese kuruldu (Sözen 1968,1972).

Selçukluların Konya, Kayseri, Sivas, Afyon, Isparta, Antalya kentlerinde önemli medreseler kurmalarının yanında; Artuklular, Mardin ve çevresinde; Danişmendliler, Tokat ve çevresinde... Denebilir ki, Anadolu'da eğitim ve sağlık alanında kurulmuş olan kurumların büyük çoğunluğu Selçuklular ve Beylikler döneminde kurulmuştur (Sözen 1968,1972; Kuran 1969). Osmanlının ilgisi büyük ölçüde Balkanlar ve Avrupa'ya dönük olduğu için, Anadolu'ya önemli yatırımlar yapmamışlardır.

Medresenin adı	Şehir	Kurucusu
Eminüddin	Mardin	Artukoğlu Eminüddin
Necmettin İlgazi	Mardin	Artukoğlu Necmettin İlgazi
Hüsamiye	Mardin	Artukoğlu Hüsametdin Timurtaş
Külük	Kayseri	-
Yağı Basan I	Niksar	Danişmendli Nizamettin Yağıbasan
Yağı Basan II	Tokat	Danişmendli Nizamettin Yağıbasan
Gecek	Sivrihisar	Umur Beg
Hatuniye	Mardin	Artukoğullarından Sitti Radviye
Şifahane	Silvan	Artukoğullarından Sitti Radviye
Eyyubi	Urfa	-
Hoca Hasan	Kayseri	-
İplikçi	Konya	Atabey Şemseddin Altunba
Zinciriye	Diyarbakır	Melik Salih Necmettin
Mesudiye	Diyarbakır	Melik II. Sökmen
Soğa Bey	Sivrihisar	Emir Soğa Beg
Seyfuddin	Diyarbakır	Seyfuddin Amudî
Ali Gav	Konya	-
Marufiye	Mardin	-
Çifte medrese	Kayseri	Gevher Nesibe Sultan
Ümmühan Hatun	Seytgazi	Ümmühan Hatun
Şücaiye	Diyarbakır	Şeyh Şüca (Çeyh Çoban)
Halifet Gazi	Amasya	Halifet Alp İbn Tuli
Boyalıköy	Afyon-Sincanlı	Kureyş b. İlyas b. Oğuz

Harzem	Mardin- Harzem	Tacettin Mesut
Hatuniye	Konya	Devlet Hatun
I.Keykavus	Sivas	I.Keykavus (Şifahane)
Pamukçular	Konya	I.Keykavus (Pembe Furuşan med.)
Ertokuş	Isparta-Atabay	Emir Mübarezzittin Ertokuş
Tuğrakiye	Amasya	Av Emiri Hacı Tuğrak
Gûhertaş	Konya	Lala Gûhertaş
Nizamiye	Konya	Nizamettin Ebu Hasan (Nalıncı med.)
Huand Hatun	Kayseri	Mahperi Huand Hatun
Seracettin	Kayseri	Emir Seracettin Bedri
Atabey Armağan	Antalya	Mübarezzittin Atabey Armağan
Tâcülvezir	Konya	III.Keyhusrev
Şeref Mesut	Konya	Şerefşah oğlu Mesut
Seyfiye	Konya	Emir Seyfettin Karasungur
İmaret	Antalya	-
Afganu	Kayseri	-
Kalehisar	Çorum-Alaca	-
Sırçalı	Konya	Lala Bedrettin Muslih
Melik Gazi	Kırşehir	Mengücekoğlu Mehmet Şah
Kemaliye	Konya	Kemalettin Turumtaş
Hacı Kılıç	Kayseri	Ebul Kasım İbn Ali et-Tusî
Taşmedrese	Akşehir	Fahrettin Ali (Halkalı med.)
Karatay Med.	Konya	Celalettin Karatay
Karatay Med.	Antalya	Celalettin Karatay
Şehidiye	Mardin	Melik Nasrettin Artuk Arslan
Hüsamiye	Aksaray	Emir Hüsametdin Çoban
Zencirli	Karaman	Mehmet oğlu Hüsametdin (Eskici med.)
Atabekiyye	Konya	Atabey Arslandoğmuş İbn Sevinç
İnce Minareli	Konya	Fahrettin Ali Sahip Ata
Alaattin	Sinop	Muinüddin Süleyman Pervane
Sahibiye	Kayseri	Sahibata Fahrettin Ali

Gökmedrese	Sivas	Sahibata Fahrettin Ali
Buruçiyeye	Sivas	Muzafferüddin Burucidî
Çifte Minareli	Sivas	Vezer (İlhanlı) Şemsettin Cüveynî
Nurettin Caca Bey	Kırşehir	Nurettin Cibril b. Caca Bey
Molla Cedid	Konya	-
Atabey	Kastamonu	Çobanoğulları
Gökmedrese	Tokat	Muinüddin Pervane (Pervane med.)
Çay	Afyon-Çay	Yusuf b. Yakup Bey
Taciye	Aksaray	Taceddin Mutez (İlhanlı)
Lala Ruzbe	Konya	Lala Ruzbe (Selçuklu)
Emineddin	Sivrihisar	Emineddin Mikail
Hatuniye	Erzurum	Padişah Hatun (İlhanlı)(Çifte Minareli)
Hisarardı	Afyon	- (Kale med.)
Muzafferiyeye	Mardin	Melik Muzaffer Karaarslan (Artuklu)
Nasrettin Hoca	Akşehir	-
Kadı İzzettin	İl	Kadı İzzettin
Kadı Kalemşah	Konya	Sultanel-kudat Tâcettin Kalemşah
Melik Mansur (Haliliye)	Mardin	Artukoğlu Melik Mansur
Hatuniye (Zeynep Hatun)	Diyarbakır	Sencer Şah annesi Zeynep Hatun
Sultaniye (Ahmediye)	Erzurum	Olçayto Hüdabende (?) Alaattin Keykubat
Seyyi Nurettin	Sivrihisar	Seyyi Nurettin
Dündar Bey (Taşmedrese)	Eğridir	Hamitoğlu Dündar Bey
Hocaenti	Muş	Horasanlı Hocaenti
Altunboğa	Mardin	Emir Altunboğa (Artuklu)
Yakutiye	Erzurum	Olçayto Hüdabende (?)
Mahmudiye	Bayburt	Fahrettin Emir Mehmet
Museviye	Bayburt	Fahrettin Emir Mehmet
Bimarhane (Şifahane)	Amasya	İlhanlı Kölesi Anber b. Abdullah
Vacidiye	Kütahya	Germiyanoğlu Umur b. Savcı
Aydinoğlu Mehmet	Birgi	Aydmnoğlu Mehmet Bey
Gazi Süleyman Paşa	Safranbolu	Candaroğlu Süleyman Bey

Beramunîye	Aksaray	Baranbay (İlhanlı)
Emir Sinaneddin	Korkuteli	Hamitoğlu Sinaneddin
Alemşâh	Sivrihisar	-
Yavlak Arslan	Taşköprü	Muzafferiddin Yavlak Arslan
Orhan Gazi	İznik	Orhan Gazi
Süleyman Paşa	Yenişehir	Süleyman Paşa
Zinciriye (Akmedrese)	Aksaray	Karamanoğlu Yahşi Bey
Manastır	Bursa	Sultan Orhan
Tolmedrese	Ermeneke	Emir Musa
Orhan Gazi II	Bursa	Orhan Gazi
Orhan Gazi III	Adapazarı	Orhan Gazi
Yelli Medrese (Kepez)	Peçin	Menteşeoğlu Orhan Bey
Ferîştehoğlu	Tire	Aydinoğlu Süleyman Bey
İbn Melek	Tire	İbn Melek
Emir Musa	Karaman	Karamanoğlu Emir Musa
Ali Han (Ortamedrese)	Aydın	Ali Han
Şahabiye-i Sugra	Eskimalatya	Emir Şahabettin Hızır
Lala Şahin Paşa (Hisar)	Bursa	Lala Şahin Paşa
Lala Şahin Paşa II	Kirmastı	Lala Şahin Paşa
Hüdavendigâr	Bursa	Murad Han Gazi
Kaplıca	Bursa	Murad Han Gazi
İsmail Aka (Taşmedrese)	Beyşehir	İlhanlı İsmail Aka
Obaköy	Alanya- Obaköy	Karamanoğlu Bedrettin Mehmet
Ahmet Gazi	Milas-Peçin	Menteşeoğlu Ahmet Bey
Şahabiye-i Kübra	Eskimalatya	Emir Şahabettin Hızır
İshak Bey (Fethiye) Hatuniye	Manisa Karaman	Saruhanoğlu İshak Han Nefise Sultan
Sultan İsa	Mardin	Artukoğlu Sultan İsa
Tursunoğlu	Konya	Tursunoğlu Mehmet Bey
Kara Paşa (İlyas Bey)	Milas-Peçin	Menteşeoğlu İlyas Bey
Taşmedrese	Maraş	Dulkadiroğlu Alauddevle Bey
Şah Sultan	Mardin	Akkoyunlu Sultan Hatun

Bayezit	Bursa	Yıldırım Bayezit
Bayezit	Edirne	Yıldırım Bayezit
Akmedrese	Niğde	Karamanoğlu Ali Bey
Çelebi Mehmet	Merzifon	Çelebi Mehmet
Yeşil medrese	Bursa	Çelebi Mehmet
Bayezit Paşa	Bursa	Birinci Mehmet
Yahşi Bey	Tire	Yahşi Bey
Hatuniye	Kayseri	Melik Nasır Muhammet
İbrahim Bey İmaret	Karaman	Karamanoğlu İbrahim Bey
II. Murat	Bursa	II. Murat
II. Murat	Edirne	II. Murat

Hastahaneler

Anadolu'da, Selçuklu döneminde tıp eğitiminin Dârüşşifalarda bir tür usta çırak ilişkisi içerisinde sürdürüldüğü belirtilmektedir (Sayılı 1980).

Selçuklulardan önce Abbasi Halifesi Harun Reşid, Cundişapur'daki bir "mâristan"ı (hastahane) tabipleri ile birlikte Bağdad'a nakletmişti. Rey kentinde de içinde meşhur tabip ve kimyacı Ebu Bekir Razi'nin çalıştığı bir hastahane vardı. Ama Selçuklular zamanında değişik şehirlere medrese ve hastahane yaptırmak bir moda oldu. Selçuklu ordularında büyük seyyar hastahaneler bile vardı. Bu hastahanelerde meşhur tabip ve eczacıları çalıştırmak, hattâ ilaçlarını parasız vermek de yaygın davranışlardan idi.

Selçuklulardan sonra da gerek Atabey Nureddin Mahmûd, gerek Selahaddin Eyyubî ve gerekse Moğol devlet adamları hastahaneler yaptırmaya devam etmişlerdir. Haçlı seferleri sırasında esir ettiği bir Fransız kralının kurtulma parası (fidye- i necat) ile yaptırılan Nureddin Zengî'nin Şam'daki Nurî Hastahanesi, özellikle hastalara gösterilen iyi muamele, tedavisi ve bakımı ile âdeta destanlaşmıştı.

Bağdad'daki Adûdî Hastahanesi, Kahire'deki Mansûrî Hastahanesi, İslâm dünyasının sadece tıbbî bilimler olarak değil onun hastahanelerdeki uygulaması açısından da ne kadar ileri gittiğini gösteriyordu. Buralarda harcanan paralar çok büyük miktarlara ulaşmasına karşın, hizmetler genellikle ücretsiz yapılıyordu. Müslümanlar doktorları teorik eğitim kadar işbaşında da yetiştiriyorlar, büyük hekimler öğrencileri ile beraber her sabah hastaları ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak ziyaret edip durumu değerlendiriyorlardı (Hunke 1972. 158-161).

Halife Mustansır'ın Selçuklu Nizamiyesine nazire gibi yaptırdığı büyük Mustansırıye Medresesi içinde tıp ve astronomi eğitimi de yapılıyordu. Bu sırada Basra'da bağımsız bir Tıp Medresesi de kurulmuştu.

Selçuklular zamanında önemli bir bilim ve sanat merkezi olan Kayseri'de Tıp Medresesi ve Şifahane olarak yapılan Çifte Medrese bulunmaktadır (Ünver 1955). Bu kurum, Anadolu'daki ilk tıp merkezi olarak bilinmektedir. Çifte Medrese 1204-1206 yıllarında Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan'ın kızı Gevher Nesibe Sultan adına, kardeşi tarafından yaptırılmıştır. Medrese, "Gevher Nesibe Şifahiyesi", "Kayseri Dârüşşifası", "Şifa-Hatun Medresesi", "Kayseri Maristanı", "Darüşşifa Medresesi", "Çifte Medrese", "Çifteler", "Gıyasiye", "Kayseri Tıbbiyesi" gibi çeşitli adlarla anılmaktadır.

Hikâyeye göre, Gevher Nesibe Sultan saray baş sipahisine gönül vermiş, ancak evlenmelerine Gevher Nesibe Sultan'ın ağabeyi I.Gıyaseddin Keyhüsrev karşı çıkmış, baş sipahiye savaşa göndermiş ve baş sipahi orada şehit olmuştur. Bu olay sonrası Gevher Nesibe Sultan üzüntüden vereme yakalanmıştır. Kız kardeşinin durumunu öğrenen I.Gıyaseddin Keyhüsrev, onu ölüm döşeğinde ziyaret etmiş, son dileğini sorarak özür dilemiştir. Gevher Nesibe Hatun, Gıyaseddin Keyhüsrev'den *"Ben devasız bir derde düştüm, kurtulmama imkân yok, hiçbir hekim derdime çare bulamadı, ben artık âhiret yolcusuyum, eğer dilersen benim mal varlığımla benim adıma bir şifahane (hastane) yaptır! Bu şifahane, ünlü hekim ve cerrahlar yetiştiresin. Burada kimseden bir kuruş para alınmasın. Burası benim adıma bir vakıf olsun"* diye buyurmuştur.

I.Gıyaseddin Keyhüsrev kız kardeşinin hastalığına kendisinin neden olmasından dolayı büyük üzüntü duyar. Onun son isteğini yerine getirir ve 1204'de Şifahanenin yapımını başlatır. Şifahane iki yılda tamamlanarak, 1206'da hizmete açılır. Daha sonra Şifahanenin doğusuna Gevher Nesibe Sultan'ın ikinci kardeşi İzzettin Keykavus tarafından 1210-1214 yılları arasında Tıphane (Tıp medresesi) yapılmıştır. Bu çift yapının 1890 yılına kadar amacına uygun bir biçimde kullanıldığı bilinmektedir.

Yapı iki bölümden oluşur. Her iki bina açık avluları ile tipik Selçuklu plan şemasına sahiptir. Batı bölümünde Şifahane, doğu bölümünde Tıp Medresesi yer alır. Gerek Şifahane gerekse Medrese bölümü, bir avlu etrafında bulunan dört eyvandan oluşur. Şifahane ile Medrese arasında beşik tonozlu, dar bir geçit vardır. Şifahane bölümünün batısında uzun bir koridor ve bu koridorda odalar bulunur. Odaların tonozlarının birçoğunda ışık ve havalandırma için oluşturulmuş açıklıklar görülür. Bu koridorun Bimarhane (akıl hastanesi) olarak kullanıldığı bilinmektedir. Çifte Medrese'nin kış aylarında künklerle merkezi bir sistemden getirilen sıcak su buharı ile ısıtıldığı düşünülmektedir.

Çifte Medrese'nin Şifahane bölümünün taş kapısı üzerinde bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin hemen altında taştan işlenmiş kemer ve etrafında karşılıklı Selçuklu motifleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi, daire üzerine birbirine sarılmış iki yılanı andırmaktadır, iki yılanın arasında ise Selçuklu Madalyonu bulunur.

Şifahiyede, Gevher Nesibe Sultan'ın vasiyeti üzerine tedavi gören hastalardan ücret alınmamıştır. Gevher Nesibe Şifahiyesi ve medresesinde Selçuklu hükümdarı Alaaddin Keykubat'ın sağlık nazırı Ekmeleddin hocalık yapmıştır. Ünlü Türk hekimlerinden Ebubekir, Gazanferî, Ali Şinasi, Ebu Salim, İbni Kübara, Yakubî, Sücaeddin Ali Bin Ebu Tahir, Seyit Samet Gevher Nesibe Medresesi'nde yetişmiş ve hocalık payesine erişmişlerdir.

Gevher Nesibe Şifahiyesi yapısı ve eğitimi açısından dünyadaki ilk ciddi tıp kuruluşudur. Gevher Nesibe Şifahiyesi, Türklerin yaptırdığı on birinci büyük hastanedir.

Gevher Nesibe medresesinde, hekim, cerrah, kehhâl (göz mütehasşısı) ve yardımcı asistanlar bulunmakta idi. Bunların yanı sıra medresede akıl hastanesi ve ruh hastalıkları koğuşları ile eczahane kısmı da bulunmaktaydı.

Kayseri'deki bu büyük Şifahane ve Tıp Medresesinin yanı sıra, Anadolu Selçuklularının büyük kentlerinden olan Sivas, Konya, Tokat, Amasya, Divriği ve Aksaray gibi şehirlerde de hastahaneler kurulmuştu. Hattâ Sivas'taki İ.İzzettin Kaykâvus Şifahanesi'nin yanında da bir Tıp Medresesi vardı.

Bu Selçuklu tıp ve bilim merkezlerinde kurulan gelenek öylesine sağlam olmuştu ki, daha sonraki Osmanlılar döneminde de bu kentlerdeki tıp ve bilim çalışmaları devam etti. İbnü'n- Nefis'in "Mûcezu'l-Kânûn" adlı eserine "Hallu'l-Mûcez" adlı meşhur bir genişletme (şerh) yazan Cemaleddin Aksarayî (Öl.1389) Aksaraylı, 15. yüzyılın önemli cerrahı ve "Cerrâhiye-i İlhaniye" adlı eserin yazarı Sabuncuoğlu Şerafeddin Amasyalı, İbn Sinâ'nın Kânûn adlı eserini "Tehbizu'l-Mathûn" adıyla Türkçeye çeviren Mustafa b.Ahmet b.Hüseyin ise Tokatlı idi (Acıduman,2002).

Müslüman hastahanelerinin genel özellikleri şunlardı: Bu hastahaneler hem yönetenleri hem çalışanları hem de hastaları bakımından laik kurumlardı, din ayrımı kesinlikle yapılmıyordu. İslâm dünyasında doktorların önemli bir kısmı gayrimüslim idi. Gerek cinsiyete gerekse hastalıklara (özellikle bulaşıcı) göre ayrı ayrı bölümler yapılmıyordu. Kadınlara kadın hastabakıcılar, erkeklere erkek hastabakıcılar hizmet ediyordu. Hastahaneler sadece hasta tedavi merkezleri değil hem de pratik olarak hekim yetiştirme yerleri idi. Hastalara bakarken hem bitkisel hem de kimyasal ilaçlar kullanılmıyordu.

Atabeylik

Selçuklulara has gibi görünen bir başka eğitim şekli, Atabeylik müessesesi idi. Osmanlılara "Lalalık" olarak geçen bu sistemde, sultanın erkek çocuklarının eğitimi için her birine bir atabey ("Ata-beg") atanıyor ve özellikle eyaletlerdeki yönetim stajları sırasında devlet idaresinin nasıl yapılacağı bu kişiler tarafından şehzadelere öğretiliyordu. Bu atabeyler, şehzade tahta geçtikten sonra da onun veziri, kumandanı ve danışmanı olarak çalışmaya devam ediyordu.

Devletin güçlü olduğu dönemlerde çok yararı olan bu sistemin, iyi kullanılmadığında birçok zararları da oluyordu. Atabeyler şehzadeleri sultan olmaya kıskırtıyor, onlara kızlarını vererek veya onların dul anneleriyle evlenerek akrabalığı sıkılaştırıyor ve yönetimi bizzat ellerine alıyorlardı. Selçuklu Devleti zayıfladığı zaman Atabey Tuğ-Tekin tarafından Şam Atabeyliği (Böriler), Atabey İmadeddin Zengî tarafından Musul ve Halep Atabeyliği, Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler), Fars Atabeyliği (Salgurlular) gibi devletler kurulmuştu. Ancak aynı müesseseyi devam ettiren Anadolu Selçuklularında, Memlûklerde ve Osmanlılarda bu tür yozlaşmalar olmamıştı.

Ahilik (Fütüvvet) Teşkilâtı

Aslında Abbasî Halifesi Nâsır li-dinillah (1180-1225) tarafından Sünnî esaslara dayalı olarak kurulan ve Batınîlerle mücâdele eden bir gençlik teşkilâtı idi. Zamanla birçok Batınî özellikleri de içine alarak bir esnaf teşkilâtına dönüştü. Özellikle Anadolu Selçuklularında ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadı. Bunlara "Ahiyan-ı Rum" ve kadınlar arasındaki şubesine de "Bacıyan-ı Rum" denildi. Bu örgüt Selçuklu Devleti'nin himayesinde idi (Çağatay,1989).

Araştırmalar, Türkiye Selçukları Dönemi'nde Ahi teşkilâtının ilk olarak Orta Anadolu'da (Kayseri) 13. yüzyılın başlarında ortaya çıktığını ve bu asır içinde bütün Anadolu'ya yayıldığını göstermektedir. Özellikle Türkmenlerin "Uluğ Sultan" diye andıkları I. Alaeddin Keykubad zamanında bütün Anadolu'ya yayılmış ve devletin yapısı içinde yer almıştır. O dönemde belediye ve emniyet hizmetleri bu iki kuruluşa gördürülmüştür.

Anadolu'da Ahi Teşkilâtının görülmesinden önce Azerbaycan'da Türkmenler arasında kendilerine "Ahi" denilen esnaf ve sanatkâr insanlar vardı. Fakat bunların bir örgüt hiyerarşisi içinde bulunmadıkları, münferit meslekî faaliyetleri icra edenler oldukları görülmektedir. Bilhassa Ahlatşahlar (Sökmenoğulları) Devleti döneminde Ahilerin Sökmenler ülkesinde yaygın olduklarını biliyoruz. Anadolu'daki ilk ahilerin hemen hepsinin Azerbaycan'dan ve bhusus Sökmen ilinden gelmiş kişiler oldukları görülmektedir. Anadolu Ahi Teşkilâtının baş mimarı sayılan debbağların (derici esnafının) piri olup, "Ahi Evren" diye ünlenen Hâce Nasirüddin Mahmûd, Hoyludur. Ahi Türk ve kardeşi Ahi Başara Urmiyelidir. Hoy ve Urmiye o dönemde Sökmen iline dâhil idi. Tacir Mevdud'un oğulları Ahi Şihabeddin Çoban ve Ahi Bedreddin Yaman Ahlatlıdırlar. Ahi Ahmer Nahcevanlıdır. Ahi Yusuf Sürmarlıdır. Velhasıl Merendli, Tebrizli, Zencanlı, Merağalı Ahiler bulunmaktadır.

Abbasi Halifesi Nasır Li-dinillah'ın kurduğu Fütüvvet teşkilâtının üyeleri olan bu ilk Ahiler Anadolu'da örgütlenerken esnaf ve sanatkârları içine alan bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır (Gölpınarlı, 1952; Taeschner, 1972). Başlangıçta Ahilik Fütüvvet teşkilâtının içinde teşekkül etmiş ise de bilahare ayrı bir biçimde yapılanmış, Fütüvvet teşkilâtı ortadan kalktıktan sonra da Ahilik Anadolu'da varlığını uzun süre devam ettirmiştir.

13. yüzyılın başlarında Kübrevî Şeyhi Necmeddin Daye, Sultan Alaeddin Keykubad'a sunduğu "Mirsadü'l-İbad" adlı eserinde sanatı, ilmin insan ruhunda meydana getirdiği gücün neticesi olarak görmekte ve "*San'at, insanın sahip olduğu ilmi sayesinde aklın direktifi ile kullandığı bir takım âlet ve edavat vasıtası ile ruhunu eşya üzerinde göstermeye çalışmasıdır.*" şeklinde tarif ederek ilim ile san'at arasındaki ilişkiyi belirtmeye çalışmaktadır. Bu düşüncenin Anadolu'daki uygulayıcıları Ahiler idi.

Ahi Evren veya Ahi Evran (1171-1261) Anadolu'da Ahiliğin kurucusu sayılan debbağların (dericilerin) piri, 32 çeşit esnaf ve sanatkârın lideri sayılıyor. Azerbaycan doğumlu ama devrinin şartları gereği Horasan ve Çayardı (Maveraünnehir) bölgesinde eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra şeyhi Evhad'ud-Din Kirmanî ile beraber Abbasî Halifesi Nasır Lidinillah tarafından Anadolu'ya gönderilmiştir. Ahî Evren ilk önce Kayseri'ye yerleşmiş ve burada debbağlık işiyle uğraşmış, Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerini dolaşarak Ahilik anlayışının yayılmasına ve teşkilatlanmasına öncülük etmiştir. Ahî Evren devrin Selçuklu sultanı I. Alaeddin Keykubat tarafından sevilmiş ve

sultana yakın olmuş, ama ondan sonra gelen Gıyasettin zamanında Ahilere karşı takınılan tavır yüzünden saraydan uzaklaşmıştır. Bir ara tutuklu kalan Ahi Evren, serbest kalınca bir süre Denizli'de çalışmış ve geri Konya'ya dönmüştür. Devlet yönetiminde İranlı unsurlardan dolayı Mevlevi grupla arası açılmış, Ancak gene de Mevlana'nın oğlu Alaaddin Çelebi, Ahi Evren'in yanında yer almıştır. Kırşehir Ahileri Selçuklular tarafından kılıçtan geçirilmiştir. Selçuklu taht kavgasında Keykavus'u tutan Ahî ve Türkmen ileri gelenleri tekrar katliama tâbi tutulmuşlardır. Bu arada Kırşehir Emirliğine Moğol Nureddin Caca tayin edilmiştir. Bu atama üzerine Kırşehir'de isyan çıkmış, isyan Ankara, Aksaray, Çankırı, Kastamonu ve Uçlara kadar yayılmıştır. Selçuklu ve Moğol güçleri isyan edenleri kılıçtan geçirmiş; bu isyanda Ahî Evren ve Mevlâna'nın oğlu Alaaddin Çelebi de muhtemelen öldürülmüştür (Bayram 1978, 1991,1995,2001).

Ahi Evren Anadolu'da kentlere yerleşmeye başlayan Türk esnafın çalışma ve ahlak hayatına bir düzen ve disiplin getirmeye çalışmış, Ahi Fütüvvetnamelerini belli merkezlerde okutup, ezberletip uygulamıştır.

Anadolu'da Ahi teşkilâtının kurucusu olarak tanınan Ahi Evren'in uygulamaya özel bir önem verdiği görülmektedir. O eserlerinde sık sık ilmi iş ve sanat alanında kullanmak gerektiğini ifade eder. İlmin amelden önce geldiğini, ilimsiz amelin fayda sağlamayacağını, kişinin ilmini uyguladığı ölçüde makbul insan olacağını savunmaktadır. Bir başka yerde de insan ruhunda teorik (nazarî) ve pratik (amelî) güçler bulunduğunu, bu iki gücün birlikteliğini vurgulayarak ilimle oluşan ruhtaki irade ve kudretin pratik gücü meydana getirdiğini ve bunun iş ve üretime yönlendirilmesi fikrini savunmaktadır².

Ahi Evren Şeyh Nasirüddin Mahmud "Letâif-i Hikmet" adlı eserinde Ahiliğin kuruluş felsefesini şöyle ifade etmektedir: *"Allah insanı medeni tabiatlı yaratmıştır. Bunun anlamı şudur: Allah insanı yemek, içmek, giyinmek, evlenmek, mesken edinmek gibi çok şeylere muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu yüzden demircilik, marangozluk gibi birçok meslekleri yürütmek için çok insan gerekli olduğu gibi; demircilik ve marangozluk da birtakım âlet ve edevatla yapılabildiği için bu âlet ve edevatı tedarik için de çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın (toplumun) ihtiyaç duyacağı bütün san'at kollarının yaşatılması gerekir. Bu halde toplumun bir kesiminin san'atlara yönelmesi ve her birinin belli bir san'atla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin"* (Ahi Evren,1340:145). Gene Ahi Evren san'atkarların iş ortamındaki çalışma düzenleri hakkında da şöyle bir fikir beyan etmektedir: *"Birçok insanın bir arada çalışması san'atkarlar arasında rekabet ve münazaaya sebep olabilir; çünkü bunların her biri kendi ihtiyacına yönelince menfaatler çatışması ortaya çıkar. Karşılıklı hoşgörü ve affetme olmadığı zaman münaza ve ihtilaf zuhur eder. O halde bu insanlar arasındaki ihtilafı halledecek kanunlar koymak gereklidir. Bu kanun şeriata uygun olmalı ki ona uyulsun ve insanlar arasındaki ihtilafın halline vesile olsun. İhtilafsız bir ortam yaratılınca herkes rahatça umduğunu elde eder. İhtilaf zuhurunda ise bu kanuna*

² Selçuklular döneminde bilginin uygulanmasını esas alan Ahilik ne yazık ki Osmanlılara intikal etmemiştir.

müracaat ederek ihtilaflar ortadan kaldırılabılır. Peygamberlerin şariat koymaları bundandır" (Ahi Evren,1340:146).

Anadolu'da Ahi işyerlerinin yönetmelikleri olan "Ahi şecerenamelere", "Ahi Fütüvvetnameleri" meydana getirilmiş ve ahilerin çalışma ortamındaki düzenleri bu eserlerde tespit edilen kurallar çerçevesinde sağlanmıştır. Ahiler de bu kurallara kuvvetli bir iman ile bağlı olmuşlardır. Tarih boyunca Ahi iş yerlerinde bir gelenek halinde sürdürülen töreler bu kurallara dayanmaktadır.

Ahi Evren bütün san'at erbabının belli bir yere toplanmalarını ve orada sanatlarını icra etmelerini de öğütlemektedir. Bu konuda aynen şöyle diyor: "*Toplumda çeşitli sanat kollarını yürüten insanlara muhtaç olduğuna göre, bu sanatların her birini yürüten çok sayıda insanların belli bir yerde toplanmaları ve sanatkârların her birinin kendi sanatlarıyla meşgul olmaları sağlanmalıdır ki, toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin*". Ahi Evren'in bu sözlerinden şehirlerinde sanayi çarşılarının kurulması fikrinin ortaya atıldığını görüyoruz. Ahilik ve Ahi teşkilâtı işte bu düşüncelerin uygulamaya koyulmasının tabii bir sonucu olarak doğmuş ve gelişmiştir. Ahi Evren Şeyh Nasiruddin Mahmûd'un bu düşüncelerinin, devrin sultanları ve yöneticileri tarafından benimsenmiş olduğu ve uygulandığı anlaşılmaktadır. Zira Ahi Evren'in ilk yerleştiği yer olan Kayseri'de Ahilere mahsus büyük bir sanayi sitesinin kurulmuş olduğunu bazı kaynaklardan öğrenmekteyiz. Kayseri'de bir dericiler çarşısı, bunun bitişiğinde de Külâhdûzlar çarşısı, gene Kayseri'de bakırcılar çarşısı, dokumacılar ve örgücüler çarşısı bulunuyordu.

Selçuklular zamanında Kayseri'de teşekkül eden Ahi teşkilâtının yanında, Türkmen hanımların da kendi aralarında örgütlendikleri ve onların kurduğu örgüte de Bacıyan-ı Rum (Anadolu Bacıları) dendiği tespit olunmaktadır. Kayseri'deki bu sanayi sitesinde bulunan örgücüler ve dokumacılar çarşısında Ahilerin kızları ve hanımları da el sanatlarını icra ediyorlardı. Hattâ Yeniçerilerin başlarına giydikleri Akbörk'ün ilk defa Kayseri'deki Külâhdûzlar çarşısında Bacılar tarafından imal edildiği tespit edilmektedir. Türkmen Şeyh Evhadüddin Hamid el- Kirmani'nin kızı ve Ahi Evren'in eşi olan Fatma Bacı (Fatma Hatun) da bu örgütün lideri konumunda idi.

Selçuklularda Eğitim ve Bilimi Etkileyen Değerler: Hoşgörü ve Tasavvuf

Selçukluların barış ve hoşgörü ortamına katkıları: Geçmiş zaman boyunca dünya coğrafyasında insanların en iyi karışık kaynaştıkları bölgeler kuzey yarım kürenin orta kısımları olmuş; insanlığın önemli uygarlıkları da bu bölgelerde gelişmiştir.

Bu coğrafi bölgelerden Anadolu yarımadası, milattan önceki bin yıllar süresince de birçok farklı uygarlığın ve halkın yaşadığı bir bölge idi. Burası Avrupalı ve Asyalı halkların en önemli karşılaşma, buluşma, savaşıma ve barışıma yeri idi. Truva savaşları dönemi, Perslerin Anadolu'yu işgal edip Yunan yarımadasına girmeleri, Makedonyalı Büyük İskender'in Anadolu, Orta Doğu, Mısır, İran ve Asya'nın bir kısmını kontrol altına alarak buradaki insanları ve kültürleri kaynaştırması, milattan önceki önemli olaylar idi.

Orta Doğu kökenli bir din olan Hıristiyanlığın Avrupa'ya yayılması ve "Avrupalı" bir din olarak geri Asya'ya yayılması da, bu bölgelerde yaşayan insanların inançlarının nasıl kaynaştığını gösteriyordu. Hıristiyanlığın Avrupa ve Anadolu'da sağladığı "huzur" devam ederken, 7.yüzyılda Arabistan'da ortaya çıkan ve Orta Doğu özellikleri taşıyan yeni bir din, bu bölgeye büyük bir hareketlilik getirdi.

Yeni din ile büyük bir motivasyon kazanan Arap orduları kuzeye, kuzeybatıya ve kuzeydoğuya yıldırım gibi girmeye ve önlerine çıkan bütün kuvvetleri dağıtmaya başladılar. Suriye, Irak ve İran süratle ele geçirildi ve siyasî ağırlık Emeviler döneminde Suriye'ye, Abbasiler döneminde de Irak'a kaydı.

Kuzey Afrika'da da hızla ilerleyen Arap orduları, İspanya ve Sicilya'dan Avrupa'ya girdi. Anadolu'da bir taraftan küçük kuvvetlerle İstanbul bile kuşatılırken, Anadolu toprakları ta Malatya'ya kadar Arapların eline geçti.

Arap orduları 634'teki Yermuk Savaşı'nı kazanarak Suriye'yi, 642'deki Nihavend Savaşı'nı kazanarak İran'ı ele geçirdi. Suriye, Irak ve İran gibi eski uygarlıkların beşiği olan toprakların bu kadar hızlı bir şekilde ve tek bir savaş sonucu Arapların eline geçmesi dikkat çekicidir.

661-750 yılları arasındaki Emeviler döneminde Arap ordularının güdüleyicisi İslâm dininden ziyade Arap milliyetçiliği, ganimet ve talan idi.

674 yılında Arap orduları Ceyhun Nehri'ni geçerek tamamen Türklerden meydana gelen bölgeye girip Buhara'yı zorlamaya başladılar. Ama Türk topraklarında Suriye ve İran'dakinden yüzlerce kat daha güçlü bir direnişle karşılaştılar. 670-740 yılları arasında Arap orduları ile Türk şehirleri ve halkları arasında çok sert bir mücadele oldu. Özellikle o zamanlar Horasan Valisi olan "Zalim" Haccac'ın komutanı Kuteybe İbn Müslim, Türk şehirlerini defalarca yağmaladı, yüz binlerce erkeği öldürdü, yüz binlerce genç erkeği ve kadını Arap ülkelerine gönderip esir pazarlarında sattı. Talkan ve Curcan katliamlarında 80 bin Türk öldürüldü. Sadece Semerkant'ta 30 bin genç erkek savaş dışı ganimet (esir) olarak alınıp Arap şeyhlerine gönderildi.

Bu baskı ve zulüm politikası sonuç vermeyince binlerce Arap, başta Buhara olmak üzere, Türk şehirlerine yerleştirildi. Budist tapınakları tahrip edildi, altın heykeller eritildi, taş heykeller yakıldı ve tüm Budist rahiplerinin kafası kesildi. Kentlere yerleştirilen Araplar aşırı derecede "zenginleştirildi". Türklerle evlenmeleri teşvik edildi³.

Bu kolonizasyon çalışmaları, sonunda meyvesini verdi. Oralarda yaşayan insanlar talan ve ganimetin ötesinde İslâmiyetin barışçı yüzü ve yaşama biçimi ile karşılaştılar.

³ Bu politika fethedilen bütün topraklarda uygulanmış olmalıdır. Çünkü daha sonra ortaya çıkan tarikatların şeyhleri ve büyük kentlerin varlıklı aileleri soylarını, uzun bir soyağacı sonrasında, Peygamberin bir akrabasına dayandırdılar. Arap soyundan gelen birçok kişi "seyyid" veya "şerif" olarak daha sonraki devletler zamanında da saygın bir muamele görmüşler ve vergiden muaf olmuşlardır.

Bu arada Arap ülkelerindeki iktidar mücadelesi sonucunda halifelik Emevilerden Abbasilere geçti. Bu iktidar değişikliğinde İranlı ve Türk askerî birlikleri de Abbasilerden yana tavır koyarak önemli bir rol oynadılar.

751'de Orta Asya'da artık Türklerle Arap orduları değil, Türk- Arap ortak ordusu Çinlilere karşı savaşıyordu (Talaş Savaşı).

750'den Karahanlıların ve dolayısıyla Türklerin İslâmiyeti büyük topluluklar halinde gönüllü kabul ettiği 920 yılına kadar, Türk topraklarındaki Arap-Türk çatışması düşük yoğunluklu olarak devam etti. Sonuçta, Arap ordularının Ceyhun Nehrini geçtiği 674 yılından 920 yılına kadar geçen 246 yıl boyunca Türkistan kentlerinde, dağlarında, ovalarında zorlu bir mücadele oldu. Türkler İslâmiyeti kabul etti, ama bu dinin birçok unsurlarını Araplardan değil İranlılardan aldı. Hattâ Mısır ve Kuzey Afrika'da, Suriye, Irak ve İran'da Müslümanlığı ilk tanıtanlar "*selef*"ler (dini Mekke ve Medine'de ana kaynağından öğrenenler) olduğu halde, Orta Asya'da dini yayanlar, dinî bilgiye birçok başka faktörlerin katılmasından sonra öğretenler idi.

Suriye ve Irak'a kayarak ana mihverinden uzaklaşan Arap siyasî gücü, yeni aldıkları toprakları yönetebilmek için kontrol ettikleri toprakların halklarını da yönetime kattılar. Öyle ki Abbasiler döneminde devlet başkanlığı (Halifelik) Araplarda, siyasî yönetim İranlılarda ve askerî yönetim de Türklerde idi (Selçuklular da bu geleneği devam ettirmişlerdir). Yeni devlet sadece Arapların devleti değildi; çeşitli etnik (ve hattâ dinî) unsurların rahatça yaşayabildiği bir İslâm devleti idi. Artık İslâm dininde Arap olmayan halklar çoğunluğu ele geçirmişlerdi.

Ayrıca Abbasiler, Emevilerin aksine, farklı halkların kendilerini yönetmelerine de pek ses çıkar(a)madılar. Bu şekilde İran'da birçok devletler kurulduğu gibi Türk topraklarında da Karahanlılar (840-1212), Tulunoğulları (870-905), Gazneliler (965-1187), Harezmsahlr (1077-1231) ve Selçuklular gibi devletler kuruldu ve yaşadı.

Abbasiler sadece yönetim alanında değil, kültür ve fikir alanında da oldukça özgürlükçü davrandılar. Yunanca, Farsça ve Hintçeden birçok çevirilere, farklı bilgi, görüş ve yorumlara hoşgörü ile baktıkları gibi; Şîî olmayan Müslüman topluluklar içinde Hanefilik, Şafiilik, Malikilik ve Hanbelilik gibi farklı Sünnî yorum ve mezheplerin oluşma ve yayılmasına da pek karışmadılar. Esasen Selçuklular da Sünnî mezhepler arasında cami ve medreselerde çatışmaların olmaması için çok özen gösterdiler. Hattâ ılımlı Şîî akımlara karşı da büyük bir hoşgörü politikası uyguladılar (Turan 1965: 224, 236-237).

Arapların Avrupa'ya giriş uçlarında (Endülüs ve Sicilya'da) uzun süreli bir barış ve kaynaşma oldu. Ancak Anadolu, Suriye, İran ve Orta Asya'da hem din hem bilim, kültür, uygarlık ve yönetim bakımından -Endülüs ve Sicilya'dakinden daha uzun bir- savaş, barış, etkileme, uzlaşma, sentez ve kaynaşma meydana geldi. Ordular hareket etti, halklar yer değiştirdi, "kitaplar dil, insanlar din değiştirdi".

İnsanlara yeni topraklar, gönüllere yeni ufuklar, zihinlere yeni bilgiler sunuldu. Birçok insan eziyet çekti ve öldü, birçok insan güvenlik ve huzur buldu. Ölmüş olan eski Yunan kitapları yüzyıllar sonra yeniden dirildi. Büyük İskender'in nüfuz edemediği Hint bilgeliği, akli ve bilgisi Batıya geldi. Çok değişik halklardan insanların gönüllerinde ve kafalarında serpilip geliştirdi, çiçek açtı, meyve verdi.

Arap ordularının fetih hareketlerini, onların yorulduğu bir noktada, bir bayrak yarışı gibi Türk orduları aldı. Hem iyice karmaşık hale gelen Müslüman halklar arasındaki mezhep çatışmalarını kontrol altına aldı, hem yıllarca süren Haçlı seferlerine karşı koydu ve hem de İslâm sınırlarını Anadolu ve Avrupa'da, Pakistan ve Hindistan'da genişletti.

İslâmiyet, Arap topluluklarına verdiği yüksek motivasyonu Türk topluluklarına da verdi. Türkler de kısa sürede Arap dünyasının tamamını ele geçirecek uzun süre yönettiler.

Türklerin ilk başta oluşturduğu düzen, 1200'lü yıllarda Asya'dan gelen Moğol fırtınası ile bozuldu. İslâm devletleri yıkıldı, milyonlarca Müslüman yok edildi, eğitim ve kültür kurumları tahrip edildi, kitaplar yakıldı. Müslüman ülkelerde Moğol devletleri kuruldu. Ancak zamanla bu Moğol devletleri Müslümanlaştı ve Türkleşti.

Türklerin Orta Asya'dan İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya gelip yerleşmeleri, buralarda kendi devletlerini kurmaları, Haçlı Seferlerini ve Moğol akınlarını karşılamaları ve bu "sel"ler geçtikten sonra özellikle Anadolu topraklarında dipdiri durmalarının sırrı ne idi? Bunun sırrı, Türk kültürü içindeki büyük hoşgörü ve esneklik ile, Anadolu'da oluşturulan Selçuklu rönesansı idi. Türk kültürü içindeki hoşgörü ve esneklik büyük ölçüde Orta Asya'da oluşmuştu. İpek yolu üzerinde olma, Şamanizm ve Budizm gibi oldukça laik inanç sistemlerine girme, hayatın her alanını kontrol etmeye çalışan baskıcı devletlerin egemenliği altında kalmama; Çin, Hindistan ve İran gibi o zamanın en güçlü kültürleri ile yan yana yaşama ve mücadele etme gibi faktörler Türk kültürünün yabancı kültürler karşısında dayanıklılığını arttırmış, onu hoşgörülü ve esnek yapmıştı. Bu özellikler Selçuklular zamanında Anadolu'da daha da geliştirildi.

Türklerin İslâm dünyasına girişleri üç dalga halinde olmuştur. İlk dalga, Arap ordularının Orta Asya kapısına dayandığı ve Türklerden her yıl para ve "köle" aldığı dönemde olmuştur. Aşağı yukarı 250 yıl boyunca Arap ülkelerine on binlerce Türk kızı ve erkeği köle olarak girmiştir. Bunlar buldukları topluluklarda Arap zenginlerinin koruma görevini ve cariyeliğini yapmışlardır. Daha sonra Orta Doğu ve Mısır'da kendi adlarıyla bağımsız kölemen devletleri kurmuşlardır. Bunlar, buldukları Arap toplulukları içinde asimile olmuşlardır.

İkinci dalga Selçuklu ordularıyla İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya akan "göçer Türkler" idi. Bunlar özellikle Anadolu topraklarına girmişler ve güçlü Haçlı akınlarını esnek konargöçerlikleriyle savuşturmuşlardır. Üçüncü büyük göç dalgası ise, 1200'lü yıllarda Moğol ordularının vahşetinde kaçan esnaf, zengin ve aydın ağırlıklı Türk göçüdür. Bunlar Anadolu'da halkların kaynaşmasını, Türklerin yerleşmesini ve şehirleşmesini sağlamışlardır.

Türklerin büyük topluluklar halinde Müslüman olmaya başladığı Abbasiler döneminde Horasan ve Maverâünnehir'de de Sünnî mezhepler gelişmişti. Özellikle Orta Asya'ya İslâmî aktaran Sünnî Sâmânî devleti idi. Ayrıca Horasan ve Maverâünnehir'de bu mezhebin yayılmasına büyük hizmet veren Semerkandlı el-Mâturidî (Ö.944) idi (Ocak 2002: 67-69). Hanefilik Sünnî mezhepler içinde akla en çok önem veren ve sorunların çözümünde rey (oylama) usulünü getiren bir sistem idi. Bu da yeni Müslüman olmakta olan kitleleri büyük ölçüde rahatlatıyordu. Hanefi öğretinin diğer

büyük temsilcileri olan Gazâlî ve Fahreddin Râzî (1149-1209) de sorunların çözümünde rasyonalist davranıyorlar, Kelâmın kapılarını felsefe ve mantığa açıyorlardı (hattâ Kelâmı tamamen rasyonelleştiriyorlar). Gazâlî'nin filozofları reddetmek için yazdığı "Tehafütü'l-Felâsife" adlı eserinde bile yoğun felsefe yapıyordu (Türker 1956).

Türkistan'daki İslâm uygarlığının doğuşunda önemli bir rol oynayan Hârizm bölgesi ve Curcân (Ürgenç) kenti, Mutezile mezhebinin en yaygın olduğu bölge idi. Burada rasyonel esasta Kelâm tartışmaları ve tartışma âdabı o kadar yerleşmiş idi ki, delilsiz ve kaba konuşanlar ayıplanır ve hemen susturulur idi (Barthold 1927: 130-132).

İlk dönem Selçuklu Sultanları ve Danişmendli devlet adamları Mu'tezile görüşlerine yakındı ve rasyonalistleri koruyorlardı (Bayram, 2001). Büyük Selçuklu ailesinin çocuklarının öğretmeni Buharalı Ali Taylu, mu'tezilî idi. Selçuklu şehzadelerinden Kutalmış da mu'tezilî idi. İbnü'l-Esir meşhur tarih kitabında *"Şaşılacak şeydir ki Kutalmış, Türk olmasına rağmen astronomi ilmini çok iyi biliyordu. Bundan başka felsefe geleneği ile ilgili bilimleri de biliyordu. Kendisinden sonra oğulları ve ahfadı da felsefe geleneğinden gelen ilimleri öğrenmeye devam ettiler. Ve bu alanda isim yapmış olan bilim adamlarını himayelerine aldılar. Bu durum onların dini inançlarında pürüz meydana getirdi"* diyordu (İbnü'l-Esir 1966: X: 36-37). Danişmendoğullarından Melik Ahmed Gazi, "İbnü'l-Kemal" diye ünlenen Kayserili İlyas b. Ahmed'in "Keşfü'l-akabe" adlı astronomiye dair eserinin önsözünde şöyle tanıtılıyor: *"Pek çok filozoflar ve faziletli kişiler ve dünyanın dört bir yanından akliyeciler (ehl-i ukul) o yüce zata yöneldiler ve her biri sahip oldukları ilimlerini yaymaları ve ilimlerini uyguladıkları ölçüde o Hazretin cömertlik denizinden pay almaktalar"* (Fatih Süleymaniye Küt. nr. 5426, yp. 250a.) Bununla beraber II. Kılıç Arslan'ın felsefî konulara ilgi duyduğunu ve bu konudaki ilmî tartışmalara katıldığını Süryanî Mihail bildirmektedir (Turan, 1971: 230-233). İbn Bîbî, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in İbn Sinâ'nın hayranlarından olduğunu bildirmektedir (el Evamirü'l-alaiyye, 1956: 25.). Mutaassıb bir şâfiî olan İbnü'l-Esir, II. Kılıç Arslan'ın diğer oğlu II. Süleymanşah için şöyle diyor: *"Ancak onun itikadının bozuk olduğu felsefî inançlar taşıdığı bu inançta olan kimseleri himaye ettiği onlara destek verdiği bildirilmektedir"* (el-Kamil, XII, 196).

Buna karşın Selçuklular devrinde, ama Selçuklu bölgesi dışında hür düşünce ve inançlara karşı çok katı davranış örnekleri de vardır. 1155 yılında Diyarbakır'da doğan Seyfeddin Amidî, felsefe, mantık ve aklî bilimler üzerinde çalıştı ve Mısır ve Suriye medreselerinde dersler veriyordu. Ama Eyyubi hükümdarı Melik Eşref zamanında medreselerden kovulduğu gibi, medreselerde okutulan tüm aklî bilimler de yasak edilmişti (Turan 1965: 334). Merâğa'da fıkıh ve felsefe eğitimi gören Şahabettin Suhreverdi (Öl.1191), Artuklu hükümdarı İmadeddin'in yanında özgür olarak eserlerini yazar ve öğretisini ("İşrakiye") yayarken, Haleb'e gittiğinde -mezhep ve inancının bozuk olduğu gerekçesiyle- Selahattin Eyyubi tarafından 38 yaşında katlettilirdi.

Tasavvuf ve Selçuklular: Selçuklular döneminde tasavvufî düşüncenin ilk merkezi bugünkü Afganistan'daki Belh şehri iken, daha sonra Horasan'daki Nişabur şehri oldu. Bu şehirlerde es-Serrâc, Kuşeyrî ve el-Fâramedî (Öl.1084) geleneği Tus'lu Gazâlî'yi ortaya çıkarıyordu. Gazâlî hem el-Fâramedî vasıtasıyla tasavvuf alanında hem de el-Cüveynî (Öl.1085) vasıtasıyla Nizamiye medreselerinde yetişmişti. Horasan'daki

hocaları vefat edince Bağdad'a Nizâmülmülk'ün yanına gitti. Nizamiye medreselerinde bir süre müderrislik yaptı. Daha sonra her şeyden uzaklaşarak memleketine döndü ve orada öğrenciler yetiştirdi. Tasavvuf ile şeriatı birleştirdi (Ocak 2002: 138). "Sünnî İslâmî yeniden kurdu."

Gazâlî gibi gene Nizamiye medreselerinden yetişen Yusuf Hemedânî, Horasan ve Maveraünnehir'de birçok öğrenciler yetiştirdi. Bunlardan Ahmet Yesevî ve Abdülhâlik Gücdüvânî, daha sonra Türkler arasında çok yayılan iki tarikatın kolbaşı mevkiindedirler.

Ahmet Yesevî (Öl.1166) Türkistan yöresinde çalışmış, Haydariye tarikatının kurucusu olan öğrencisi Kutbeddin Haydar'ı Horasan'a göndermiştir. Haydariyeden Babailik, Babailikten de Bektaşilik doğmuştur (Öztürk 1995). Gücdüvânî ise Harezm ve Horasan yörelerinde çalışmış, onun öğretisi de daha sonra Bahaeddin Nakşibend tarafından Nakşibendiliğe dönüştürülmüştür.

Ahmet Yesevi "Pîr-i Türkistan" denecek kadar Horasan ve Türkistan'da önemli etkiler göstermiş bir din adamı idi. Babası, Hazret-i Ali'nin oğullarından Muhammed Hanefî'nin neslinden geldiğine inanılan İbrahim Şeyh idi. Babasından sonra Yesi şehrine gelerek Aslan Baba'dan, onun vefatından sonra Semerkand'a gelip âlim ve mutasavvıfı Şeyh Yusuf Hemedani'den dersler aldı. Daha sonra Buhara ve çevresinde birçok öğrenci yetiştirerek onları çok uzak ülkelere göndermesi ile tanındı. Çin ve Hindistan'dan Tuna kıyılarına kadar Ahmet Yesevî'nin yetiştirdiği iddia edilen propagandacılar rastlanır. "*Divân-ı Hikmet*" adlı kitabı yüzlerce yıl dinî açıdan bir halk eğitimi kitabı olarak okutulmuştur.

Ahmet Yesevî bugün bile gerek Orta Asya'da gerekse Türkiye'de adına üniversiteler kurulan büyük bir kültür oluşturucusu ve yayıcısı olarak bilinmektedir. Yaşadığı sosyo-kültürel ve tarihsel bağlamın (contex) ötesine geçen insanlardan biridir. Hacı Bektaş, Yunus Emre, Mevlânâ gibi insanlık önderleri de yaşadıkları zaman ve toplum bağlarından kurtularak daha sonraki insanları aydınlatmışlar ve hâlâ da aydınlatmaya devam etmektedirler.

Yaygın olarak Yesevî'nin Anadolu'ya gönderdiği öğrencilerinden olduğuna inanılan Hacı Bektaş Veli'nin ise hayatı tamamen efsanelere dayalıdır (Melikof 1998). Hacı Bektaş'ın Hz. Ali neslinden Horasan yöresine giden İmam Musa Kâzım'ın soyundan olduğu efsaneleri bir yana; aldığı eğitim, hocalarının kimler olduğu, Anadolu'da ortaya çıkışına kadar nerede yaşadığı tamamen efsaneler içindedir. 1270'lerde öldüğü bilgisi ortak kabul görmektedir. Onu Anadolu'nun Alevî halkı kadar Sünnî halkı da benimsemiştir. Hacı Bektaş'ın Anadolu'da eğitimi olmayan Türkmenler arasında yaşaması, onların ruhunu eğitmesi ve tam uyum halinde olması, onun Arap kökenli olma ihtimalini azaltmaktadır. Hacı Bektaş, Anadolu'ya geldiğinde, Arapça kültürüne ağırlık veren medrese merkezi olan Kayseri ile, İran kültür ve estetiğine öncelik tanıyan Konya yerine tamamen, en azından büyük ölçüde Türk kalan Kırşehir civarına yerleşmiştir. Alevilere karşı zaman zaman sert müdahalelerde bulunmuş olan Osmanlı Devleti de onu, kendi askerî teşkilâtının kurucusu ve pîri olarak kabul etmiştir (Temren 1996).

Hacı Bektaş Veli'nin Nişabur'da doğduğu, Horasan yöresinde yetiştiği, Türkçe, Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği ve Moğol ordularından kaçarak Anadolu'ya gelen aydınlardan olduğu bilinmektedir. O zamanlar Horasan yöresinin en büyük şehirlerinden olan Nişabur'da Moğollar bir tek canlı bile bırakmamışlar ve kenti yok ettikten sonra yerini de tarla yapmışlardır. Bu gibi olaylar, Orta Asya ve İran'da varlıklı ve aydın kesimin niçin Anadolu'ya göçtüğünü iyi açıklar kanaatindeyim.

Hacı Bektaş Veli Anadolu'da Alevi Babaları (Baba İlyas, Baba İshak vs) ile iyi ilişkiler içinde oldu, ama o zamanki isyan hareketlerine katıldığına dair bir bulgu da yok. Bilakis o, Selçuklu başkentine çok yakın bir yerde kendi dergâhını kurarak etrafına çok büyük bir inanan grubunu (36.000 kişi) topladı ve rahatsız da edilmedi. Onun yetiştirdiği öğrenciler de Anadolu'nun her tarafına yayılarak öğretisini yaydılar. Onun çağdaşı olan ve gene onunla birlikte Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş olan Sarı Saltuk Dede Rumeli'nde, Abdal Musa Sultan Elmalı'da, Karaca Ahmed Sultan İstanbul'da ve Akhisar'da, Akça Koca Akyazı'da, Barak Baba Bigadiç'te, Hızır Samut Bozok'ta (Yozgat'ta), Sultan Şüca Eskişehir'de, Hacım Sultan Uşak'ta, Taptuk Emre Sakarya bölgesinde, Geyikli Baba Bursa'da Horasan ruhunu yaymaya çalıştılar.

Bu "Horasan ruhu" dediğimiz ve Horasan erenleri tarafından propaganda edilen inanç sistemi ne idi? Hacı Bektaş Veli, tam bir halk adamı idi; sarayı ve kenti değil, kırsal alanı ve köylüleri tercih etmişti. Hacı Bektaş, Anadolu'da yayılmış olan Ahi teşkilâtı ile yakın işbirliği halinde esnafın ve çalışan halkın bir nevi örgütleyicisi, koruyucusu, eğiticisi ve sakinleştiricisi olmuştur (Yıldız,2012). Hünkâr yoksulların, güçsüzlerin yanında yer almış; cehalete, zorbalığa karşı çıkmış; felsefesini bunu üzerine kurmuştur. Ancak onun düşüncesinde insana kıymak büyük bir günahdır. Cihat veya gaza denilen savaş ise, insanın kendi nefsiyle yaptığı savaştır. Bektaşî düşüncesinde en büyük düşman, insanın içinde bulunan kötü arzular, kötü düşüncelerdir. İşte bunların tepelenmesi bir insan için birinci görev sayılmıştır. Gönül insanı Bektaş'a göre kâmil insan tipi, her şeyden önce iç dünyası kirlerden arınmış insandır. O, mükemmel insan olma yolunda dış görünüşe hiçbir değer vermemektedir (Gölpınarlı,1995). Bu Anadolu erenine göre din, iman ve insanlığın özü, iç ve dışın aynı olmasıdır. Hacı Bektaş doğup yetiştiği topraklardaki çeşitli milletler ve Arap mirasının karışımı ile Anadolu'daki Rum ve Bizans karışımını İslâm kültürüyle kaynaştıran bir kişilik yapısına sahip olmuştur. O, insana ve insanlığa bakışında bütün dar ve peşin fikirlerin üstüne çıkmış, bütün insanları sevmeyi, başkalarını ayıplamamayı insan olmanın koşulu kabul etmiştir. Arap dünyasında dini hayata hiç karıştırılmaması gereken müzik, dans ve hattâ resim onun inanç sisteminin içinde sıkça kullanmıştır.

Selçuklular'ın sağladığı huzur ve sükûn ortamı içinde Anadolu'daki türlü din ve kavimlerin birlikte uyum içinde yaşamaları müşterek bir kültürün ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ayrıca Anadolu muhiti taassup hislerinden uzak, felsefi düşünceleri ve tasavvufî cereyanları kabule açık idi. Bu ortam içinde 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan fikrî hareketler 13. yüzyılda Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin yetişmesine ortam sağlamıştı. Sultan Alâeddîn Keykubâd ilim, san'at ve dine yaptığı büyük hizmetler ile Türkiye'yi çok yüksek medeniyet seviyesine ulaştırmıştı.

Selçuklular Anadolu'sunun en parlak ışıklarından biri de şüphesiz Yunus Emre'dir. Yunus Emre ışığı yüzyıllar boyunca hiç sönmediği gibi, günümüz insanların gönüllerini de büyük ölçüde aydınlatmaktadır. 20. yüzyılda âdeta yeniden keşfedilen; şairlere, yazarlara, müzisyenlere yeni bir ilham kaynağı olan; barış ve sevgi şairi Yunus Emre, 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyıl başlarında yaşamıştır. Yunus'un, nerede doğup nerelerde yaşadığı, nerede ölüp nerede gömülü olduğu hakkındaki bilgiler daha da çeşitli ve karışıktır. Yunus'un hayatı hakkında birçok efsaneler ve çağdaş yorumlar vardır. Bu şekliyle Yunus Emre, ilâhî bir sır gibi, hem çok açık ve coşkulu bir şekilde insan ruhunda coşup söyleyen bir şair, hem de fani yönünü, maddî yönünü zaman ve mekân içinde ustaca silmiş bir kişidir (Ergün 1997).

Yunus Emre, 12 ve 13. yüzyıllar Anadolu'sunun manevî mimarlarından biriydi. Bir yandan Haçlı seferlerinin düzenlendiği, bir yandan Moğol askerleri, İranlı vezirler elindeki Selçuklu askerî birlikleri ve çeşitli halk isyanlarının Anadolu halkı arasında kin, nefret, düşmanlık tohumları ektiği, bezginlik, bıkkınlık verdiği bir dönemde Mevlâna, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram, Karaca Ahmet, Ahi Evren, Âşık Paşa, Baba İlyas gibi velilerle beraber Yunus Emre de halka birer ışık olmuşlar; onları gerçeği daha "gerçek" algılayarak birbirlerine, zamana ve mekâna hoşgörülü olmaya alıştırmışlardır. Bu kişiler yüzyıllardan beri değişmeyen Anadolu insan yapısına yeni bir ruh ve şekil veren erenler olmuşlardır.

Yunus, bir İslâm velisidir ve İslâma inanmayan, İslâmı bilmeyen bir kişinin Yunus'u gerçekten anlayacağına inanmak güçtür. Ama İslâm olmayan, hattâ ateist olan kişilerin bile onun sevgi pınarında birleşmeleri, oradan kana kana içmeleri, rahatlama, dünyaya kinsiz, nefretsiz bakmaları dahi Yunus'un velilik gücünün "devr-i zaman içinde" ve zamanı aşan etkisine bir delildir. O, sevgi ve hoşgörü sahibidir. O, Allah'ı ve Allah'ın yarattığı her şeyi sever. Allah'ın birliğine gerçekten inanmıştır ve hiçbir varlığı, hiçbir olayı, hiçbir inancı, hiçbir insanı Allah'ın birliği dışında tutmaz. Her şey Allah iradesiyle, Allah tarafından yürütüldüğüne, bütün varlıklar ve olaylar sadece birer vesile olduğuna göre, evrende herhangi bir şeyi sevmemek, Allah'ı sevmemek demektir. Kin tuttuğunuz Allah'tır, yediğiniz, çiğnitdiğiniz, alay ettiğiniz Allah'tır. Evrendeki her şeyi huzur içinde karşılamak, inanmış bir Müslüman olarak Allah'ın kendisini iyi şeylere vesile etmesi için dua etmek; ama kötü şeylerle karşılaşılırsa, başına kötü şeyler gelirse bunların Allah'ın takdiri olduğunu bilmek, daha sonraki sonuçlarını sabırla beklemek, bencillikten kurtularak olayları gönül gözüyle, Hak gözüyle değerlendirmek... İşte Yunus Emre'nin sevgisi, hoşgörüsü buradan gelir. Onu başka kaynaklara, başka akıllara çekmek hoşgörüyle karşılanabilir, ama doğru değildir.

Yunus'un yüzyıllar boyunca insanları barışa ve kardeşliğe çağıran ve özellikle bunalım dönemleri insanının ruhunu eğiten görüşlerini kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.

Dünya bir sınav yeri olduğu için hem çok güzel ve iyi, hem çok çirkin ve kötü şeyler vardır. Allah yeryüzünde, belli sınırlar içinde bütün canlıların rızıklarını verir, bu nedenle o rızığı aramak gerekir. Bu canlılar içinde insan, kendi ihtiyacı olandan daha fazla mal biriktirerek cimrilik eder. Bu arada farkına vararak veya varmayarak

başkalarının haklarına tecavüz eder. Malı bulamayacağından veya tükeneceğinden korkar. Bu korkuyu veren aslında şeytandır. Allah'a inanan, onu seven, ona güvenen, elindeki mallardan ihtiyacı olanlara bol bol verir. Zaten Allah'ın bize bol bol verdiği nimetleri bizim bir elde toplamamız ve ihtiyacımızdan fazlasını uzun süre elimizde tutmamız, aklen ve vicdanen de doğru değildir.

"Eğer gerçek konuk isen, aç gözün uyanık isen

Sen bu söze tanık isen, geri kalır mülk ile mal.

Gözün görürken ye yedir, yoktur diye etme özür

Bu dünyada hâsıl nedir, ye iç pazar eyle, ver al!"

Bu dünyada kısa bir süre için konuk olarak bulunan kişinin servet yapmaya kalkmaması gerektiğini belirten Yunus, buradan öbür dünyaya bunların gitmeyeceğini ve orada sultan ile kulların bir olacağını, kurtuluşun ancak cömertlikte bulunduğunu belirtir.

"Şunlar ki çoktur malları, gör nice oldu halleri

Sonucu bir gönlek geymiş, onun da yoktur yenleri.

Hani mülke benim diyen, köşk ü saray beğenmeyen

Şimdi bir evde yaturlar, taşlar olmuş sütunları.

Bunlar bir vakt begler idi, kapucular korlar idi

Gel şimdi gör bilmeyesin, beg kangıdır, ya kulları."

Orta Doğu kökenli dinler arasında, hattâ belki de bütün dinler arasında akla en çok önem veren din, İslâm'dır. İslâm dini, inanmayı büyük ölçüde akıl üzerine kurmuştur. Çünkü inanmak için bu dünyadaki birçok şeyi anlamak, bilmek gerekir. Görüleni, duyulanı, algılanan her şeyi bilgi sistemine yerleştirmek ve onu da imanın temeline koymak gerekir. Yoksa akıl ve bilgi üzerine kurulmayan bir iman, öncekilerin bilinçsizce bir taklidinden başka bir şey olamaz. Eskilerin âdet ve yanlış inançlarına taklitte körü körüne bağlı kalma ise, Kurân-ı Kerim'de âdeti yasaklanmıştır, İslâm dini birçok âyetinde insanları düşünmeye, incelemeye, göz önüne almaya, tedbire, rasyonel davranmaya, anlamaya davet eder ki, bunların hepsi de akıl ile ilgili fonksiyonlardır. Kurân'da, akıllıları inanmaya ikna ile ilgili 766 âyet vardır. Hz. Muhammed de, birçok hadisinde insanın dininin akli olduğunu; akli olmayanın dininin olamayacağını veya doğru inanca ulaşamayacağını, inancın ancak akıl derecesinde olabileceğini belirtir. Mes'elelere her durumda akılla yaklaşmalıdır. Düşünmek, (nafile) ibadetten hayırlıdır ve insanların birbirlerine üstünlükleri ancak akılları oranındadır; çünkü iman da iyi amel de akıllı olmaya bağlıdır. Allah'ın insanlara verdiği en büyük nimetlerden biri akıldır. Biz, bu ölçüye dayanarak iyiyi kötüden ayırabiliriz.

Madde sistemi, onun algılanması, sebep-sonuç bağlantılarının ortaya konması bizi bilgilere ulaştırır. Bilgiler gerçeklere dayandığı için, bilgi sistemlerinin taranıp karşılaştırılması olan düşünce de gerçeğe uygun olmalıdır. Gözlerimiz, Allah'ın tecellisi olan realiteyi görür, düşünceler de bu realite üzerinde olmalıdır. Bilgi, tecelli ve varlıktır; varlık olmasa bilgi de olmaz. Maddelerle ve sebeplerle biliş, vasıtalı biliştir.

Bilginin gelişmesi, ortamın ve maddenin gelişmesiyle, daha iyi bilinmesiyle olacaktır. Allah devamlı tecelli eder, şekilleri devamlı değiştirir ve bu şekilde hakikat da devamlı ortaya çıkar. Mânâ bilgisine maddiyattan geçilir. Kâmil insan, varlık kademelerinin hepsinden sırayla geçmelidir. Maddeyi kaldıracak olursak ruhumuz neyi algılayacak, aklımız neyi bilecektir. İşe maddeden başlamalı, ancak maddeye hapsolüp kalmamalıdır: Çünkü sebepleri ve sonuçları anlamlar katında yakalamak gerekir. Maddede kalan insan, yaratılıştaki kendisine verilen potansiyeli kullanmamış hem maddeyi hem mânâyı anlayabilecek bir göze ulaşmamış demektir. Unutmamalı ki, madde ve mânâ bir bütündür; bir tanesi olmadan bir diğeri işe yaramaz. İnsanlar ve canlılar evrenin her tarafından her an fışkırıp duran Allah'ın âyetlerine bakıp, onları akılları ile değerlendirerek doğru yolu bulurlar. Bunlar, insanların kolaylıkla anlayıp doğru yolu bulacakları şekilde düzenlenmiştir.

Akıl tecrübeyle birleştikten sonra parlaklığı artar, güçlenir. Bu nedenle duyu organlarının temiz ve doğru algılarına ihtiyaç vardır. Yunan idealist filozoflarının duyu organlarına güvenmemelerine karşılık İslâmiyet, duyu organlarını Allah'ın insanlara verdiği en değerli nimet olarak görür; "Bakın, görün, işitin ve ona göre hareket edin, çünkü bu dünyadaki hareketlerinizden yarın sorumlu olacaksınız.", der. Ancak insandaki beş duyu organının bilgili, inançlı ve içimizdeki eşdeğeri duyu organlarıyla birlikte hareket ederek algılaması gerekir. Bilgili ve inançlı bir insan gözünün bir hayvan gözünden, eğitilmiş bir insan kulağının bir hayvan kulağından, hattâ bir makine kaydından farklı algılaması gerekir. İnanç ve bilgiyle yapılanmayan bir akıl, hem duyu organlarını yanlış yönlendirir hem de oradan gelen algıları yanlış yorumlayarak insanı felâkatten felâkete sürükler. Akıl ve duyu organlarımız, bu yaratılmış ve her an yaratılmakta olan evreni bilmek için vardılar. Ama o bu evreni bırakıp onu her an yaratmakta olan Allah'ın zâtını bilmek isterse, gücünden büyük bir işe kalkışmış olur, bilmek istediği şeye ulaşamayacağı gibi birçok hatalar yapmaya da başlar.

Allah, bu tabiatı yaratırken bütün varlıkların içine kendi özelliklerini gösteren ve varlıklarını sürdüreceği; bütün olayların içine de onun akışını, oluşunu yönlendirecek bilgi sistemlerini koymuştur. Bunun için tabiatın her yanında devamlı olarak Allah'ın ilmi fışkırır. Tabiatın oldukça sabit veya az değişir bilgi sistemlerine karşı, insanda büyük bir bilgi potansiyeli her kuşakla birlikte boş olarak gelir. Böylece her insana, kendi bilgi sistemini yeniden oluşturma, ona göre seçme ve doğru yolu bulma hürriyet ve sorumluluğu verilmiştir. Bu nedenle eskinin gelenekleri ve bilgi sistemleri karşısında her insan tamamen bağımsızdır. Tabiatındaki ve kendi dünyasındaki âyetleri çok iyi değerlendirip yorumlayarak doğru yolu bulabilir. Bu noktada Allah'ın insanlara güveni sonsuzdur. O, gerek melekler, gerek insanlar karşısında "*Ben sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim.*" uyarısını yapmıştır. İnsanda doğuştan gelen sabit bir bilgi sisteminin olmayışı, ona, zamana ve mekâna göre bilgisini sürekli kontrol etme ve yeniden oluşturma şansı verilmesi, onun yaratılışındaki en büyük hikmetlerden biridir. Allah'ın tecellisi devamlı olduğundan, ona, Allah'ın tecellisine tam anlamıyla katılma fırsatı verilmektedir. İçinde yaşadığımız zaman ve mekân boyutunda, gerçekler bütün insanların rahatça anlayabilecekleri kadar açık olsaydı ve bütün insanlar bunu, doğru yolu bulacak derecede anlarsalardı, gene insan yaratılışının bir anlamı kalmayacaktı. Oysa gerçeklik bütün insanların akıllarına, ruhlarına ve duyu organlarına aynen yansımıyor.

Yunus Emre gönül ve sevgi şairidir. Her canlının özünde aslî bir özellik olarak Allah'a sevgi vardır. Hattâ sevgi, Allah'ın tecellisinin ana dinamik gücüdür. Her şeyin kaynağında sevgi vardır. Evrende her zerrenin hareketi sevgi hareketidir. Her ikilik, ortaya yeni birlikler koymak içindir; her ilişki tekâmüle götürür. İhtiyaçlar, güzellikler, hazlar hep sevgiyi ortaya çıkarmak ve güçlendirmek içindir. Bütün şekiller, sûretler ve çokluk hep sevgi ürünüdür. Allah'ın sevgisi önce bilgi şeklinde, sonra çeşitli mertebeler halinde varlıklar ve olaylar olarak kendini gösterir. Her varlığın milyarlarca zerresi, her zerrenin içinde ölçülmesi ve izlenmesi zor birçok değişme ve başkalaşmalar vardır. Bütün bu gelişmelerin dinamik gücü sevgidir. Allah, varlık evrenindeki gelişmeyi, değişmeyi, oluşu devam ettirmek; eksiklikleri tamamlamak, hamlıkları olgunlaştırmak için her varlığa kendi gücü, tabiatı ve ihtiyacı oranında sevgi vermiştir.

Sevgi, istek ve ihtiyaçları doğurur ve bunlarla da güçlenir. Bu evrendeki oluşun devamı için yemek sevgisi, buradan mal-mülk sevgisi, karşı cinse sevgi, çoluk çocuğu, aileyi, güzelliği, iyiliği, çalışmayı, bilgiyi sevmeye olmalıdır. Dünya hayatının devam etmesini sağlayan bu sevgilerin çok büyük hikmeti vardır ve bunlara kökten karşı çıkmak Allah'ın tecellisine karşı çıkmaktır ve anlamsızdır. Bu sevgilerde aşırıya gitmek, bu sevgileri her şeyin yaratıcısı ve yürütücüsü olan Allah sevgisinden üstün tutmak günahdır ve zaten anlamsızdır da! İlâhî sevgi bilgiye dayanır; bilgi de ilâhî sevgi ile tam, doğru ve faydalı bilgi haline gelir. Bilgiye dayanmayan bir sevgi, amaçsız bir harekettir. İçinde sevgi olmayan bir bilgiden çıkan gücün de insanlara ve tabiata zararlı olma tehlikesi büyüktür. İlâhî bilgi ve sevginin en yoğun ve yüksek derecesi insandadır. İnsan en güzel sûrette yaratılmış, hattâ bütün evren insan için yaratılmıştır. Bu nedenle insan, bütün varlık kademelerini bilir ve sever. Sevgi ile bilginin her an beraber yürümesi, bizim evren içinde anlamlı yaşamamızı sağlar. Bunlar birbirinden kopuk olunca, insan kendi gerçek anlamından, yaratılış amacından uzaklaşmış olur.

Yunus'un sevgisi de gerek insanlar arasında gerekse tabiattaki bütün varlıklar arasında anlayış ve barış ortamı sağlamaya yöneliktir. Onun dünyasında kula kulluk yoktur; çünkü her şey Allah'a yönelmiştir ve ona kuldur. Bu nedenle, sevgiyi bozan, huzursuzluklar ve haksızlıklar çıkaran nefsanî duyguları kontrol etmek gerekir. Sevginin hastalıklı durumları olan nefret, kin, haset, kıskançlık vs. ya sevgiyi engellerler ya da negatif ürünler çıkmasına neden olurlar. Sevginin bu marazî durumları, özellikle sevgi ters yönlendirildiğinde, dünya nimetleri üzerinde yoğunlaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Eğer sevginin temeline Allah, peygamber, gerçeklik ve doğruluk sevgisi konursa, bu ana sevgi diğer "nefis hastalıklarını" engellediği gibi, sevgi gücünün her şeye doğru ve âdil bir şekilde dağılmasını sağlar. Yunus, Hakk'tan gelen sevgiyi, doğruluk ve adaletle bütün insanlara, canlılara ve evrene dağıtmış; sevgiyi öldüren kin, kıskançlık ve hasede karşı mücâdele etmiştir.

İnsanın en önemli görevi, kendi özünü bilmektir. Yunus'un şiiirlerinde insanlara esas öğütlediği budur. İnsan vücudu, içinde benliği, gönlü, esas kaynağa götürecektir "yol"u bulundurduğu için çok değerlidir. Kendine bakmak, onunla konuşmak, onu değerlendirmek insanı olgunlaştırır. Dikkatler ve eleştiriler başkalarına yöneleceğine kendisine yönelir. Kendini bilmek ve değerlendirmek önemlidir; çünkü kimsenin sevabından ve günâhından bir başkası etkilenmez. İnsan ne kadar kendisiyle beraber

olursa ne kadar kendisiyle uğraşır, kendi problemlerini aşarsa o kadar iyi olur (Ergün 1997: 138-139).

İnsanı felsefî yönden değerlendiren düşünürlerin büyük çoğunluğu, insanın varlığını büyük bir problem olarak görmektedirler. Yunus, bu varlığı bir problem olarak değil bir "sır" olarak görür. Bu varlığın çözümünde de, dıştan bir yaklaşım yerine, doğrudan içeri girerek o sonsuz evrene ulaşır. Ahmet Hamdi Tanpınar, bu anlamda, Yunus'u "*İç dünyamızın fâtihi*", metafizik endişeleri içimizde yenen kişi olarak niteliyor. İnsanın kendisini görmesine nefsi ve dünya engel olur. Eğer nefsini terbiye eder de kontrol altına alırsa, hem dünyaya bakışı değişir hem de kendi benliğine doğru kolayca sefer edebilir. Duyu organlarımız, "dış"ı algıladığı gibi "iç"i de algılayabilir.

Yunus, sırlar içine daldıkça kişiliği güçlenmekte ve genişlemektedir. Bu duygular içinde bütün insanlar Yunus'un kavmidir, bütün dünya onun rızıkıdır. Hak katında, onunla kaynaşmış olan Yunus'a ölüm yoktur; hattâ o, yedi iklimi diri tutandır, yeri-göğü yaratan, Nuh'a tufan veren, dünyaya yüz binlerce varlığı ve insanı getirip götürən, Yûsuf olup Mısır'da hüküm süren, rüzgâr ile hareket eden, sofilerle bel bağlayıp ibadet edendir. Benlik genişlemesi durumunda Yunus, defalarca bu dünyaya gelip gitmekte; bu dünyadaki iyi-kötü, zengin-fakir, müslim-kâfir, büyük-küçük her türlü yaşayışı yaşamakta, her varlığın kılığına girmektedir.

Yunus ve Mevlâna, Anadolu'nun ilk "hümanist" mutasavvıfları olarak görülürler ve kendilerine gösterilen büyük ilgi biraz da bu sıfatlarındanadır. Kimine göre Yunus, devrin feodalizmine dinsel perde altında muhalefet eden, "*sağır protesto*" gösteren gerçek bir hümanisttir. Din farkını kaldırır, bütün insanları bir tutar, her insanı Tanrılaştırır. Öte yandan Yunus'u Türk hümanizminin zirvesi olarak gösterenler de, meseleyi Batı'daki hümanizm hareketinin ışığında değerlendirirler. Hümanizm, Batı dünyasının uzun ıstıraplardan ve hoşgörüsüzlüğün sonuçlarını acı şekilde gördükten sonra geliştirdiği bir fikir sistemidir. Bizim için ise bu, yeni bir akım değildir. İnsan olmanın, İslâm olmanın ana şartı, "hümanist"lerin ileri sürdüğü davranış özelliklerini göstermektir. Bütün insanlara sevgi ve hoşgörü, Yunus'un kendi şahsiyetinden ziyade, temsil ettiği fikir sisteminin, tasavvufun, İslâm dininin bir özelliğidir. Üstelik Avrupa hümanizmi büyük ölçüde ateist bir hümanizmdir ve insan hak ve hürriyetlerini Hıristiyanlık dinine karşı da korumayı amaçlar. Dinin ve din kökenli toplumsal kurumların baskısı olmadan, bilimde ve güzel san'atlarda hür insan ürünlerinin ortaya çıkabileceği bir ortam yaratmak ister. Bu açıdan bakıldığında Yunus'un insan sevgisini bir hümanizm gibi görmek, onu daraltmak olur. Daha önce de bazı noktalarda izah edildiği gibi, Yunus, bir İslâm mutasavvıfının bütün özelliklerini hakkıyla gösteriyor. "Hümanizm" denilen fikir hareketi, insan sevgisi ve bütün insanları eşit görme olarak ele alınır; bu, tasavvufun sonuçlarından biri değil, başlangıç şartlarından birisidir.

Büyük sufi Mevlânâ Celâleeddîn Rûmî (öl.1273) küçük yaşta iken babası Bahâeddîn Veled ile birlikte Moğollar önünden kaçarak Horasan'ın Belh kentinden Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmişti. Göç Moğolların Orta Asya'yı kasıp kavurduğu yıllarda olmuştur. Babası Belh'teki yıllarında Fahreddin Razî, felsefeciler, Mutezile ve onları destekleyen Harezmsâhlar aleyhindeki vaazlarıyla meşhur idi. Mevlânâ'nın eğitimini Semerkandlı Lala ve Tirmizli Seyyid Burhaneddin yaptırdı. Göç kervanı İran, Irak ve

Doğu Anadolu'da bir müddet dolaştıktan sonra önce Karaman'a, sonra Selçuklu sultanının daveti üzerine Konya'ya geldi. Mevlânâ temel eğitimini Konya, Halep, Şam gibi kentlerde tamamladıktan sonra medreselerde ders vermeye başladı. Ancak Şems-i Tebrizî adlı bir sufi, onun yolunu medreseden tasavvufa çevirdi. Bundan sonraki hayatında çoştı, söyledi, yazdırdı, çevresine çok büyük bir taraftar kitlesi topladı.

Mevlevî tarikatının kurucusu sayılan Mevlânâ Celâleddîn; *Divân-ı Kebîr*, *Mesnevî*, *Fîhi mâ fîh*, *Mevâ'iz*, *Mecâlis Seb'a*, *Mektubât* gibi ünlü eserler kaleme almıştır.

Mevlânâ, Horasan'ın çok kültürlülüğü içinde yetişmeye başlamış, göç ettiği yerlerde ve aldığı eğitim içinde de insanlara ve olaylara çok geniş bir bakış açısı kazanmıştı. İslâm tasavvufunun esasları olan insan sevgisini (daha doğrusu her şeye karşı anlayışlı olma ve sevmeyi) o kadar güzel ve coşkulu ifade etti ki, yüzyıllar boyu yaşamaya devam etti. Her milletten, her inançtan ve her kesimden insanlara yakın oldu. İnsanlar arasında farklılık, ayırım ve düşmanlık yapan her şeye karşı çıktı. Dinler üstü, kültürler üstü bir hayat yaşadı ve öğretti yaydı.

Mevlânâ'ya göre, insanlar arasındaki farklılıkların en önemli faktörlerinden biri dildir. Dil insanların anlaşmaları için çok önemlidir ama onları birbirinden koparmaması gerekir. Divan-ı Kebir'de şöyle diyor: "*Beri gel beri, daha da beri; niceye bir şu yol vuruculuk? Mademki sen bensin, ben de senim, niceye şu senlik benlik? Tanrı ışığıyız, Tanrı sırcası. Kendi kendimizle bunca savaşıyoruz, bunca inatlaşmamız da ne? Aydınlık aydınlıktan ne diye korkar böyle? (...) Sağ el ne diye kendi solunu hor görür? Her ikisi de mademki senin elin; uğurlu ne demek, uğursuz ne demek? Biz hepimiz aynı mayadanız; aklımız da bir, başımız da. Fakat şu beli bükülmüş göğün altında iki görür olmuş-kalmışız. (...) Hadi, şu benlikten geç de herkesle karış, kaynaş. Kendinde kaldıkça bir habbesin, bir zerresin ancak; fakat herkesle birleştin-kaynaştın mı, ummansın, madensin. (...) Canı da bir bil, bedeni de; fakat sayıda yüz binlercedir. Hani bademler gibi, hepsinde de aynı yağ var. Dünyada nice diller var, fakat hepsi de anlam bakımından bir; kapları kırıp döktün mü, su bir olur gider."* (Divan-ı Kebir. IV, 423) Ayrıca dillerin aynı olması da çoğu kez mutlak anlaşmayı getirmez. "*Nice Hintliyle Türkün dili birdir de, nice iki Türk de yabancılar gibi, birbirinin dilini anlamaz*" (Mesnevi I. 1211)

İslâm'da insanlar soylarına göre değerlendirilmez. Çünkü daha yaratılışta Allah şeytani soy ve asalet davası güttüğü için karşısına almıştı. Öte yandan Nuh Peygamberin oğlu azitanlardan olduğu gibi, Ebu Cehil'in oğlu da iyi bir Müslüman olmuştu. Dolayısıyla her insan iyi işler yapmak için bir potansiyel olarak değerlendirilmelidir.

Mevlânâ, sevgiyi bütün evrenin ana motoru, bütün varlıkların ve oluşun arkasındaki güç olarak görür. İnsanlar ve diğer canlılar arasındaki işleri yaptıran da yöneten de sevgidir. Sevgi acıları tatlılaştırır; çünkü sevginin esasları insanı doğru yola götürmektir. Sevgisizlik ise tatlıları bile acılaştırır (Mesnevi I, 2590-2592). Sevgi evrenin en büyük gücüdür; zehirler onunla bal olur, günahlar onunla sevaba dönüşür, ölümler onunla dirilir, bütün yollar onunla aydınlanır; o, düşünce gibi insanı girdaptan girdaba sürüklemeyebilir. "Bütün insanları sev ki, daima çiçekler ve gül bahçeleri içinde bulunasın" (Fîhi Mafih. 306).

Bütün varlıklara ve bütün olaylara karşı hoşgörölü ve ılımlı olmak gerekir. Tanrının yarattığı her şey güzeldir ve yarattıkları içinde de en güzeli insandır. Hak, güzele bakar ve güzeli sever. Ancak sevgiler içinde de gerçek sevgi, Allah sevgisidir; çünkü tüm sevgilerin kaynağı orasıdır. Mevlânâ sevgiyi her türlü dinsel tören ve davranışların üstünde tutmaktadır. Her varlık ve insan kendince yaratıcısına şükreder, inanma ve ibadet herkesin kendisi içindir. Herkes Tanrı ve hakikat sevgisinde birleşince, tüm çekişme ve düşmanlıklar biter. "*Kâbenin içinde kible yoktur.*" Orası bütün dinlerin, bütün milletlerin üzerindedir. Orada kulluk ve efendilik de yoktur.

Mevlânâ'nın çağrısını -onun olduğu net belli olmayan ama onun öğretisini ifade eden- şu şiir bir başka açıdan anlatır:

"Gel, gel; ne olursan ol gel.

Kâfir, putperest, Mecusî olsan da gel.

Bizim dergâhımız ümitsizlik dergâhı değildir.

Tevbeni yüz kez bozmuş olsan da gel."

Mevlânâ'nın insan sevgisi gönülden gelmektedir ve her türlü insana yöneliktir. Yunus Emre gibi onu da hümanizm içinde değerlendirmek isteyen düşünürler vardır. Oysa hümanizm ateist kökten gelen felsefî bir disiplin iken, Mevlânâ'nın insan sevgisi -her ne kadar dindar olmayanlara açıksa da- dinî bir sevgidir. Hümanizm kendi tanımına uyan, belli bir özü gerçekleştiren insanı severken Mevlânâ her türlü insanı her koşulda sever; o insan ayırt etmez. Hümanizm felsefede kendisi bir amaçtır, Mevlânâ'nın insan sevgisi ise Allah'ın yaratmasını sevmek için bir araçtır. "*Yaratılan, Yaradandan ötürü hoş görülmektedir.*" Hümanizm, Hıristiyanlığa ve dolayısıyla ilâhî bir dine karşı ateizme dayalı bir "*insanlık dini*" öngörmektedir. Oysa Mevlânâ, Yunus ve Hacı Bektaş gibi Anadolu velileri İslâm içinde ilâhî temelli bir insan sevgisi aşulamaya çalışmakta idiler.

Mevlânâ, dış sorunlar ve çatışmalar karşısında iyice sıkılan insana, iç dünyasının enginliğini de göstermektedir. İnsan iç dünyasını geliştirerek ve zenginleştirerek, birçok sorunlarının hakkından gelebilir. Oysa iç dünyası yoksul ve çığ kalmış bir insanın dış dünyası ne kadar gelişip zenginleşirse zenginleşsin, insan huzur bulamaz; azar ve saldırganlaşır.

Mevlânâ, ibadet sistemine müzik ve dansı (sema) sokup yaygınlaştırmakla kalmamış, kendi resimlerini de yaptırmıştır. Mevlânâ çevresinde Alaaddin Thrayanus, Aynuddevle, Kaluyan adlı Rum ressamı bulunuyordu. Mevlânâ sayesinde İslâmiyeti kabul eden bu ressamlar Mevlânâ'nın resimlerini yapıp müritlerine dağıtıyorlardı. Mevlânâ da bir resim yarışmasında Anadolu (Rum) ressamlarını Çinli ressamlardan üstün gösterir (Turan 1965: 289).

Kaynakça

- Acıduman, A. 2002, İbn Sinâ'nın bilim tarihindeki yeri: Kuhn'ca bir yaklaşımla. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 2, 115-122
- Ahi Evren, 1340, *Letâifü'l-Hikme*, (Yay.G. Hüseyin-i Yusufî), Tahran.
- Barthold 1927), Barthold, V.V. 1927, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul.
- Bayram, M. 1978, Ahi Evren Kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri, *Türk Kültürü*, XVI: 658-668.
- Bayram, M. 1991, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*. Konya.
- Bayram, M. 1995, *Ahi Evren, Tasavvufî Düşüncenin Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, M. 2001, Türkiye Selçukluları döneminde bilimsel ortam ve ahiliğin doğuşuna etkisi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 10, 1-12
- Bilhan, S. 1982, 900 yıllık bir Türk öğretim kurumu. Buğra Han Tamgaç Medresesi. *A.Ü.Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 2, 117-124.
- Bilhan, S. 1988, *Orta Asya Bilgin Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay.
- Brehier, L. (1927-29), Notes sur l'enseignement supérieur à Constantinople, *Byzantion*, III, 72-94; IV, 13-28.
- Çağatay, N. 1989, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. el-Kamil XII), İbnü'l-Esir, 1966, El-Kâmil fi't-Tarih, Beyrut.
- Ergün, M. 1997, Yunus Emre'de Tasavvuf ve Eğitim, Ankara: Ocak yay.
- Mevlânâ, 2008, *Fîhi mâ-fih* (Çev. A.Gölpınarlı), İstanbul: İnkılap Kitabevi
- Gölpınarlı, A. 1952, İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4: 2-354.
- Gölpınarlı, A. 1995, *Vilâyet-nâme Manakıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş Veli*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gölpınarlı, A. 1995, *Hayyam ve Rubailer*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Hunke, S. 1972, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi* (Çev. S.Sezgin), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İbnü'l-Esir, 1966, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut.
- Kafesoğlu, İ. 1953, *Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay.
- Köymen, M.A. 1972, *Alp Arslan ve Zamani*. İstanbul: MEB yay.
- Köymen, M.A. 1954, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. İkinci İmparatorluk Devri*. Cilt II. Ankara: TTK yay.
- Köymen, M.A. 1979, *Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: Selçulu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü yay.
- Köymen, M.A. 1976, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul: MEB yay.
- Kuran, A. 1969, *Anadolu Medreseleri I*. Ankara.
- Melikof, İ. 1998, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe* (çev: Turan Alptekin), İstanbul.
- Mevlânâ Celâleddin, 1957, *Divân-ı Kebîr*, (Çev. A.Gölpınarlı), İstanbul: Yükselen Matbaası
- Mevlânâ, 1985, *Mesnevî ve Şerhi* (Şerh A. Gölpınarlı), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Ocak, A. 2002, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı yay.

- Öztürk, Y. N. 1995, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, III. Baskı, İstanbul.
- Sevim, A. 1965, *Suriye Selçukluları I*. Ankara: DTCF yay.
- Sayılı, A. 1947, Higher Education in Medieval Islam, The Madrasa. *Ankara Üniversitesi Yıllığı*. 2,1947-48. 30-69.
- Sayılı, A. 1980, Certain aspects of medical instruction in Medieval Islam and its influences on Europe. *Bellekten*. 174, 279- 286.
<http://muslimheritage.com/article/certain-aspects-medical-instruction-medieval-islam-and-its-influences-europe>
- Sözen, M. 1968,1972, *Anadolu Medreseleri. Selçuklular ve Beylikler Devri* 2 cilt. İstanbul
- Taeschner, F. 1972, İslâm'da fütüvvet teşkilâtının doğuşu meselesi ve tarihi ana çizgileri (çev. S.Yüksel). *Bellekten*. 142,1972. 203-236
- Temren, B. 1996, Anadolu'ya Hoşgörü Tohumlarını Eken Hacı Bektaş-ı Velî, *Erdem*, 8:24, 755-767.
- Turan 1965), Turan, O. 1965, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara: TKAE yay.
- Turan, O. 1971, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Türker, M. 1956, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*. Ankara.
- Ünver, A.S. 1955, *Kayseri'de Açılan Tıp Medresesi*. İstanbul.
- Yıldız 2012), Yıldız, H. 2012, Hacı Bektaş Veli ile Ahi Evran ilişkisi. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 61, 187-205.
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/191/184>